

димишар
солов

ДРЕН

ДИМИТАР СОЛЕВ

ДРЕН

I

1904 ГОДИНА

Село Оморани, отаде Велес, под Сува рида без вода.

Среде есен, 28 октомври. Испрано небо, обрано поле; лесни тикви, како смалени черепи, на коловите од плотовите; амбари на провев,

Сланата студено ги просребрува сламените покриви, изгорените пасишта и средовечните глави.

Црвените вршки на буките ја палат шумата до јагленосаните корења, со оган кој невидлив ги суши гладните јазици.

Во куќата на Антевци, меѓу ударот на секирата и блекот на козата, се извишува нов крик во излитената немаштија: се раѓа Васил Стефанов, дете со пошироко чело од главата и со раширени прсти на китките.

Старите жени кршат криви раце над него:

— Умот ќе му ја најавне главата, ништо не ќе додржи во дланките!

А малиот Васил, излегувајќи на белиот свет без гласот на плачот и солзата на молбата, само личи на деда си Стефан — кој немал друго, освен сопствените коски, да си ги остави во завет, не на синовите под Бабуна туку на Калето во Солун, заради пустата мисла дека слобрдата на човека е поскапа од неговиот скапан живот.

Ропа мршавиот добиток боцкави тревки околу зиморливото Оморани. Се дроби скржавото зрно во рачните воденички камења за празничната софра со посниот бунгур. Клокоти брливата ракија во рапавите грла на замаените селани. Над нив, како пијанска пареа, испразнето лебдеат афионските чашки на тапата безнадежност по изгубеното востание.

Секој момент, од секоја глумарица на воздухот може да се отвори латицата на пламенот; но никој тој оган нема да го гаси. Време е кога доцна се сфаќа грешката на геслото „Смрт или слобода“ — одбирот на смртта пред слободата, таа самоубиствена метатеза.

Синовите на Стефан Антевски, Коце и Здравко Антевски, седат околу татковиот казан за печење ракија опашувајќи го со раширените колена како наследен даб. Тлее меѓу нив, подмолно и вкрвавено, загреан жар што им искри во очите и ја доцедува ракијата. А една ладна, една тешка, една старечка пепел — над жарта, над нивните ступтени веѓи, над Сувиот рид без вода, сè до кренатиот срп на острата месечина.

Тука, над првакот од казанот и над првичето во лулката, двајцата браќа се делат, го кршат чаталот на дабот Стефанов: Коце, таткото на Васил, трга кон српската пропаганда, влегува во патријаршиската партија и станува српски повереник во селото. А Здравко, стрико му на Васил, трга кон бугарската пропаганда, влегува во егзархиската партија и станува бугарски кмет во селото.

Така, цел живот, двајцата браќа ќе си ги јадат цигерите. Со главени умови во туѓи улари, ќе цавкаат еден против друг како врзани кучиња — наизменично, неуморно, бесмислено, како чија власт ќе доаѓа. А срцето на секој од нив, како плод без жили, ќе се суши, ќе се смалува, ќе црвосува — со горчливата празнина на промашениот живот.

Детските очи на Васил Антевски ќе запаметат само еден даб, скршен од луња токму онаму од каде што треба да ги пушти првите гранки. Ронејќи се од времето како бајка во суводолица, тој постепено се израмнува со тлото и се враќа во земјата — без да ги дочека младиците, што ќе избијат од неговите упорни корења. Живи, макар и под земја, и по неговата смрт.

II

1915 ГОДИНА

Васил Антевски, синот на Костадина Антевски, српски повереник на поделеното Оморани, го завршува основното училиште како и секое друго дете: босо, мрсулаво и острижено до кожа. Единаесетгодишен - се очовечува, се извишува, се исправува. Ги окусува сите ракави и ногавици, ги пробива со палецот скинатите опинци, ги проголта одбројаните залаци како штотуку разбуден смок — ни звук ни сласт, само срам во светнатиот поглед. А мавта под носот му штркнува во црна фрча, гласот му се здебелува како подгазен со петица и црвенилото на лицето му се збира во гнојни боболки. Старите жени клатат прокобнички глави на кривки вратови:

— Расте како ластар, од вода месо клава, селото не го собира!

Коце Антевски, како претставник на власт која час паѓа а час се нрева, не размислува многу ниту пак долго се премислува. Го вади крлукот на Стефана Антевски, му го беси за врат на Васиља и го испраќа како со клоца: — Ајде, оди да чуваш овци! — Не е свикнат Костадин Антевски, особено откако самиог сè помалку го бива за работа, да гледа како други безделничат околу него. Власт е оној кој умее другите да ги натера на работа, а за себе да го задржи правото да се разбира во неа.

И Васил, поземајќи го крлукот на деда си, сѐ уште повисок и поправ од него, тргнува по голежот околу Оморани. Ги изодува зимските пасишта меѓу Поменово, Степанци и Смиловци, меѓу Габровник, Мокрени и Ораов дол, се искачува по дабовите и буковите шуми на Рујан и Мукош, навлегува до глуждовите во превртливата Бабуна. Излезен како избркан од селото, не се враќа повеќе во него. Сам си е ластегар, сам си е господар: може да легне каде што сака, земајќи си за зглавје кој

и да е камен; може да јаде кога сака, посегајќи во торбата со сувиот леб и склопецот со крупна сол; може да мисли што душа му сака, држејќи се за дедовиот крлук и гледајќи во блиското небо. Оди, сонува, знае — само за едно: макар и со скинати опинци, макар и бос, мора во свет, нема враќање назад. А Оморани, како проколнато, му оди по стапалките.

Ненадејно, од селото припукува војната. По ридовите, како од изгазени пеплишта, вивнуваат сините огнови со светлосна миризба на црн барут, усвитено сечило и догорена коска. Васил гледа удолу со растреперен крлук во тупаницата, со испразнета торба на колкот и со солзлив поглед на ветрот. Тоа ли е војната? Онаа што идеше од светот? Што го гореше небото над планиските 'рбети, околу зиморливото Оморани? Тоа ли е војната, што доаѓа и во неговото село?

Не со развеани знамиња, туку со подвиткани бисаги — се искачува по ридот, бега од селото татко му Коце Антевски. Во Оморани сега доаѓа времето на Здравко Антевски, двајцата браќа си ги сменуваат и си ги подметнуваат кметските столови од црвосана рогузина. Ама, и над Коце и над Здравко има некој од мајка роден, кој може да им ја сврти играчката во плачка. Па обајцата бегаат од братска пцоста и туѓински куршум.

— Ајде! Патот под нозе, беспатицата под петици! — го собира пред себе татко му. Не сака да го остави, како најголемо машко дете во куќата, да му се ситат непријателите додека го нема во селото. Отрпнат на вакви пресврти, мирен, дури и шеговит: — Пеш по светот, додека не ни светне!

И така, поземајќи ги татковите бисаги и потпирајќи се на дедовиот крлук, дванаесетгодишниот Васил Антевски оди на Солунскиот фронт — со свршено основно училиште, со напуштено мршаво стадо и со огромна желба да го обиколи оветот. Ама, сè уште по петиците на татко си. На Коце Антевски, кој, одејќи по распорената трбушка на својот паднат престол, се влечка по српската војска како врвка од опинок.

III

1915 — 1919 ГОДИНА

Цели три години во рововите на војната. Од калта на окопите до потта на војниците, од светкавиците на топовите до мракот на дулата, од дното на небото до бездната на гладот.

А далеку се веќе изгазените времиња на неповратното детство: краешникот во тагарчето, солта во склопецот и крлукот на колкот. Преку рамо се фрлени, за нејакиот Васил Антевски, пустите времиња кога угареше по угичот со клопотарец на вратот и ги селеше пределата овци од една падина на друга, додека деновите му се тегнеа танко а нескинати како козја врвица по сува планина. Далеку се времињата кога мислеше дека се станува јак маж, ако во одот фрлиш лубеница и на прст ја наденеш; иако од лубеници уште тогаш, пред војната да ја најавне и немаштијата, остануваше само секавањето за слаткото рупкање на нивните сочни кори во магарешките вилици.

Сега, од сето тоа, само еден колец во главата: кота Самабука, кај местото Голиње, до селото Сланско. Кота — тоа е колец во главата, околу кој суни мртва бучава на мразулест безизлез. А сѐ наоколу е смрзнато, толку вкочането од студ и мраз, од глад и жед, од пустота и осама, што се чини дека не само увото ќе ти отпадне ако го начулиш туку и срцето ќе ти препукне ако воздивнеш.

Таа кота, Самабука кај Голиње до Сланско, Васил Антевски ќе ја памети додека е жив. И додека е жив, и покрај сите речници на странски зборови и лексикони на непознати изрази, ќе го објаснува — не само на себеси туку и на другите — зборот „кота“ на земјата, како „колец“ во главата. Колец кој ти ја заковува главата за земјата, како иглата инсектот, и не ти остава ништо друго освљн да гребеш со ноктите, јадејќи го каменот во прав.

А наоколу — ни кука, ни кошара. Голо, жолто, тврдо — како сплескано теме. Само по некоја грмушка, црно изникната од камењарот како од настапнато пеплиште, потсетува дека овдека одамна поминал залутан зелен бран, од чиј здив не останала ни срама под листот. Суво — искри да фрчат од допирот на дланките. Сивото небо тежи на клепките како прокапано олово; така тежи и сонот, таа болештина што може да се нарече и несоница. На жедниот јазик се нафатила бела кожурка како сиромашки опинок — ни магарешки трње не можат да го раскрвават. Да е сам, човек ќе го потпре обесениот јазик на првиот камен до челото, па чекајќи оттаму да го поврати здив на земјата може и да пцовиса како пес — сонувајќи како во грлото му клоцоти блесокот на изворот.

Костадин Антевски, насилен доброволец на солунскиот фронт, оди по селата во заднината и измолува мувлосана храна за прегладнетата војска. Нема за селаните, нема за стоката — нема ни за војската. Кога ќе се врати со задавливи круши или со скапани мушмули во лесните бисаги, војниците го бркаат од себе како да е шугав: — Иш, несреќнику! Мрш, прокопсанику! Камо ти месо, српски поверенику? Јагне, теле, вол! Месо макар и од мечка, мечки те смачкале! — И Коце Антевски, доживотниот повереник на српската власт во селото Оморани, оди пак назад по бачилата во заднината; да го бара тоа месо, тоа крваво животинско месо, по кое копнеат проколнатите војници, што самите ќе станат месо за непријателските топови или пак мрша во сопствените ровови.

Син му, пак, Васил — таа несреќа од дете, тоа копице на фронтот, тоа детство сонувано за свет а закопано во ров — им носи вода на војниците. Речејќи на дедовиот крлук по половина дузина исчукани матарки, слегува по доловите зад фронтот и ги бара секнатите извори на сувата планина — не знае ни самиот по колку пати на ден. И на секое слегување и искачување, додека зад грбот го гони остриот звук од судруваните матарки, се обзира по небото да го догледа ѓулето што ќе го столчи на каменот од патот.

Кога ќе влезе во рововите, малиот Васил им ги дели полните матарки на војниците и ги дене празните на крлукот. Понекогаш, кога нема да испружи рака по матарката, Васил ќе го подбутне легнатиот војник — заборавен за сопствената жед. Можеби заспал, сонувајќи ја плодната долина на мирниот живот, во која под секој камен се крие извор за неговата жед а под секој лист плод за неговата глад; можеби се разболел, гледајќи во искршената линија што ја раздвојува земјата од небото и која сè повеќе го губи своето значење колку што тој сè повеќе се изедначува со тлото. А понекогаш, кога ќе го поттурне војникот, Васил ќе сети дека не е ни заспан ни болен: ништо. од сета снага на силниот војник, нема да му се спротивстави на вршките од прстите. Само телото, опнато за отпор, покорно ќе се преврти — свртувајќи го белиот поглед кон празното небо.

Оттогаш, Васил Антевски, дете со половина дузина матарки на крлукот и цела дузина години во кичмата — знае што е смрт. Смрт — тоа е ситост без згасната жед, светлина без вратен блесок, мир без завршена војна. Само по некоја грутка крв, како вампирски истек од подмолна борба, ќе го обележи местото каде што минала секавицата на смртта; гребнатица од отпорот последен што се дал, граничен белег меѓу животот и смртта. Оттогаш, за Васила Антевски, смртта е само премин, зависен од природата и зависен за човека, од една подвижна во друга стврдната состојба, слична на онаа кога денската поделба меѓу земјата и небото завршува со модрата надланица на надмоќниот мрак.

Но, колку и да свикнува мирно да ја прима смртта, малиот Васил по неа го фаќа есенска треска. Онаа, од мозокот на коските што се начнува па сите мяса на човека со некоја внатрешна струја ги држи во несовладливо треперење. Снагата боли како да си под воденичен камен, а секое раздвижување на погледот измолкнува болка од очите чии искри ти се враќаат во главата — токму како да си ја ставил на наковална.

А војниците — како смртта да им е сол во торбата — а живите војници: ќе се наделкаат од калниот таин, ќе се наделкаат од лутиот лук, ќе се нажглебаат од жабуничавата

вода, па ќе земат да виткаат цигари, како на колената да им се тресат анами. Влечат од чадот и гледаат во празно, пушат и молчат, чекаат. Што? Лицата им се испукано жолти и испоснето тврди, како испечената и изронета земја на овој црн камењар. Па — ајде: во препад, во одбрана, во оган! Гранатите длабат инки меѓу рововите, како убоди на бајонет меѓу раширени прсти во панаѓурска а смртоносна игра; руршумите свират во трњето на грмшуките, кинејќи им ги лисјата и кршејќи им ги вршките; бомбите праштат во правта на градобраните, откинувајќи ги шлемовите од главите и свртувајќи ги празни кон облаците. Некој ќе се врати, некој не — таков е овој свет, што се превртува на глава, сакајќи да застане на нозе.

Васил Антевски го гледа со с поотворени очи, мачејќи се да го сфати: не да се помири со него, туку да влезе во него. Се труди сè да му биде обично, сè да прима какво што е — не очекувал ништо подобро, не очекува ништо повеќе. Светот е она што е — ни погрд, ни поубав. Тоа прво треба да се узнае: уште со нежните жилки на неузреаниот живот, на изгубеното детство, на неизвесната иднина. Тоа првин треба да се вкорени во свеста, пред да се прават какви и да е обиди да се менува светот — не толку кон она што се сака, колку против она што се нејќе. А тоа што се нејќе, што не се сака, треба да се знае — од животот.

Го знае ли малиот Васил, го знае ли тоа малиот Васил Антевски, тој доброволен водоносец на Солунскиот фронт? Го знае ли тоа, додека над него небото се чади од огновите на војната, додека под него земјата татни како сверка во будење и додека срцето под мишка му поигрува како пиле, што го чека смрт по слободата? Не знае; насетува, ќе узнае; претчувствува. Ќе знае. И гледа, гледа.

Кога ќе се вратат од акција, кога ќе ја преживеат ноќта, таа ноќ меѓу илјадите други, ни подобра ни полоша од оние пред и оние по неа, војниците прво се обзираат околу себе во ровот да установат кој си ги оставил коските од онаа страна на огнот. Рацете им играат на кундаците, очите им горат во треска а од облеката им се испарува спалениот барут. Да ги допреш, во тој миг, ќе бунат како бомба откачена од појас — нема да одберат

со што ќе те закачат. Потоа, одеднаш, уште по првата цигара што им згаснува на усните, спласнуваат како издишени гајди. Се пласнуваат на котата, ги вкопуваат ноктите во калта и упорно му вдишуваат стоплен здив на студеното тло. Сѝ додека, по граѓа, влажност и боја, не се изедначат — нивните лица со лицето на земјата.

Не, сѝ додека не ги кренат вошките. Сѝ додека тоа мало, бело, подмолно животинче, со кривки ноциња и груба рилка не им ја раскине пајажината на дреerkата, онака како што не може да ја скине мрежата на инерцијата, во која спие совеста на светот. А тие, вошките, напаѓаат како да не знаат за одбрана: не еден на еден, туку десет на еден; не десет на сто. туку илјада на сто — тактика на победа, не сто на сто туку илјада на сто. Така што, на секој војник, колку и да има непријатели спроти него, вошките се стопати побројни — уште повеќе, што напаѓаат од сите страни, не само од неочекуваните туку и од неможните. Вошки и на веѓите.

Војниците ќе запалат оган, ќе се соблечат — па не ги печат вошките, туку самите вошки пукаат како сол. Васил Антевски, оттогаш за цел живот, не може да смисли печени костени — сѝ му се чини дека и тие пукаат на огнот како солунските вошки. Тогаш, кога нозете беа потечени, рацете испукани, алипггата искинати, лицето крастосано а снагата сета во земја. Време, кога под ноктите кал мажеше да се рине. Ете, таква беше војната. Фронтот, рововите — крта граница со празна раница. Васил Антевски памети: дури до свикнеш, мртва коска ти никнува. Сѝ те демне, во заседа те чека, на нишан те зема — со смртта си гушнат. А — буден, око не склопуваш, за сон не знаеш. На сто метра оса со пушка погодуваш. Иако немаш ни петнаесет години.

IV

1918 — 1919 ГОДИНА

Одеднаш, од тој солунски колеж — во француски колеџ. Од пустелијата на карпите во врволицата на градот; од татнежот на војната во цвркотот на птиците; од чадот на барутот во миризбата на светот, од стравот пред смртта во предавство пред мирот.

Малиот Васил Антевски не може да се свести, тоа не го ни сонувал — зар е можна таква промена? Патувањето со брод му е како бладање во оган: некакви води а тој жеден, некакви светлини а сѐ во мрак, некаква бучава а не е војна, некакво лелеење што не е сон и некакво лебдеење што не е без тло. Го пренесуваат ли, полумртов, од еден свет во друг? Од светот на стварноста во светот на соништата, од зглавјето на тратот во постелата на облаците?

Како стапнат на кора од друга планета, Васил Антевски влегува во колеџот Claudie Bernand — Ville-franche Sain Rhône: грубите табани му поигруваат на густата трева како на врели јајца. Го стрижат, го мијат, го облекуваат. Го најадуваат со мек леб, го напојуваат со сладок чај, го легнуваат на бела перница; и никаков шум, никаква светкавица во слепоочниците, не го вади од сон. И сè е како сон: мирните утра, мекото зглавје, чистата јака, топлото меше.

Овчарчето од Оморани, поминато војна на фронт, овде го примаат колку со чудење толку со начудување. По четири години прекин, и уште префрлен од српски на француски, Васил Антевски учи како улав — не од друго, туку од што му е совесно заради сето ова што му го нудат овдешните луѓе и од што му е навистина лесно по носењето вода во калните ровови на фронтот. Кога морал да почне школа на еден туѓ јазик, зошто да не го

продолжи на друг? Мајчиниот, и така, ќе му стане таен – искра во кремен, само удар што ќе ја извади на виделина.

Оттогаш знае: ни една школа не е толку течка, колку што е немањето никаква. Ако човек не си го цени умот колку што може да му понесе, попусто му е вербата во рацете пред товарот на животот. Во Франција Васил Антевски научува што е испрана јака на вратот, добра книга во skutot, совесен образ пред светот. За една година, колку што е таму, го совладува францускиот толку што се охрабрува да учи и други јазици покрај него. Единствен литературен јазик што не ќе го знае додека е жив — тоа неговиот, сопствен, македонски. Омилена лектира му е онаа за Големата француска револуција и за изборените човечки правдини: младиот дух му е обземен од оние победи на човекот, кои ги збогатуваат неговите слободи. Незамислив му е животот, ако не е посветен на тоа.

Гледајќи ја оваа земја, во која човекот ужива извесни права и слободи, со една живејачка што барем не е понижувачка, Васил Антевски се секава на својата — на нејзиното вековно ропство, на својот народ поробен и обесправен, на неговиот човек со сиромашен, заостанат и мрачен живот. Зошто е тоа така, зошто мора тоа така да биде? Зар човекот од Оморани, само затоа што пропиштел во таа балканска пустелија, треба да е нешто пониско од овој во Бордо, кој со крштевањето ги наследува плодовите на човековиот ум и труд? Зар уште од првиот писок, на плач или смеа, луѓето да се разликуваат — како местото на раѓањето да е нивна заслуга или казна? Дури, не само луѓето, туку и народите!

Со младешка возбуда, Васил Антевски си ги поставува овие прашања — знае дека ќе најде и на други, колку повеќе ќе го осознава животот. Не е многу разочаран што сите одговори не ги наоѓа веднаш — некои му ги навестуваат книгите, за повеќето животот е глув. Најмногу е задоволен од едно: си појасно му станува зошто го оставил селото; зошто сакал да го остави селото и да се оттурне во светот. Светот треба да се види, за да се има во себе — па потоа да се живее со него, каде и да се најде човек.

Сите деветстотини деведесет и девет дена на сечилото од Солунскиот фронт чинат колку еден единствен овдешен одблесок на денот, кога ќе се открие нова добрина на животот и нова вистина за човекот. Тоа сега го знае Васил Антевски, макар што има само петнаесет години.

V

1919 — 1921 ГОДИНА

Летото, 1919, Костадин Антевски го пречекува Васиља Антевски во Велес. Го гледа, не може да му се нагледа; се радува, не може да му се нарадува; се смешка, не може да ја додржи смеата:

— Е, виде ли? Ни светна! Сепак, и нам ни светна! Најпосле!

Сега е пак повереник во селото, српската власт му враќа за Солунскиот фронт: на железничката станица го чека со еднопрежна чеза.

— Се нашетаваме пеш по светот, а? Господ зема, ама знае и да враќа. Така ли е? На што те научи светот? Дај да видиме!

Па го качува на државната чеза со ученичкиот багаж и му ги кажува новостите во селото, за време на нивното и неговото отсуство. Од Оморани половината војници не се вратиле од војната — кој загинал на едната, кој на другата страна од фронтот. Од стацијата, што го има пасено по основната школа, нема останато ни блек ни ашик — сè е растргнато од волци и браќа, од стрвници и крадци. Стрико му Здравко, откако

кратко се навластувал со неговите Бугари, кренал сè од имотот што можело да се одлепи од калта — па ја спраштил зад граница. Од оставнината на Стефана Антевски скапува само уште казанот за печење ракија. Ама, за кого?

Младиот Васил го слуша, а сè си мисли како да му ја соопшти својата одлука дека не сака да остане в село. Како и потаму да биде овчар, кога под мишка враќа книги? Како да се сведе на светот меѓу Оморани, Поменово и Мокрени, кога го вкусил светот меѓу три мориња и две војни? Како, вака израснат, да се врати во окуснетата облека, додека животот некаде дрочи и бара нови облици за човековите сокови? Како да му објасни дека темнината на овдешниот овет треба да се пробие со светлината на оној, во кој човекот грабнал повеќе од животот? Како да го убеди овој само-задоволен повереник, за кого власта во селото е власт во светот?

Но, Коце Антевски се покажува како човек од разбирање — го одобрува решението на синот да го продолжи школувањето. Што друго да прави: да го пушти овчар — нема стадо; да го прати на орање — нема ниви; да сече дрва в планина — нема шума. Што друго да прави, освен да се измоли за помош од власта и да го пупги детето да учи. Се чини за друго и не го бива: види како му се мршави плешките — ќе се залепат за земја, ако му нарамиш заграб прачки. Прстите му се кршат како суварки за потпалка, а и очите одвај му искрат во водникавите белки — како, господи прости ми, болештина да го суши.

Костадин Антевски е сега, по повторното доаѓање на власт во Оморани, некако изменет: како да преболел нешто, како да отрпнал, па многу што го свртува на шега; наклонетоста за подбив, смислата за хумор, широчината за помирливост — порано ги немало кај него. Ја сфаќа ли веќе превртливоста на светот, изодливата врвица на животот и жестокиот комар на судбината? Во секој случај, уште истото лето Коце Антевски го запишува Васиља Антевски во велешката гимназија, откако претходно добива ве-тувања дека кралската власт ќе има разбирање за селскиот повереник, кој сака да си го даде детето на учење, па дури

и му наоѓа сместување во градот кај семејниот кум Андреја Поменовец.

Таа година, првата победничка година по Првата светска војна, Велес е како замаен ранет: едни сили го оставаат, други му стасуваат; една крв му истекува, друга му надоаѓа; еден лик му снемуга, друг му се набележува. Поминато е времето на комитите, атентаторите и утопистите; настапуваат денови на работниците, ситникалистите и комунистите. Преживеаните од војната, гладни во мирот — безимотните и безработните го креваат својот глас во заедничко незадоволство: победите од војната и слободите по ропството пак се во облаците. Касарната пак си е касарна, затворот пак си е затвор, баждарницата пак си е баждарница — а народот пак скришум си го говори сопствениот јазик. Додека Вардар севезден протекува, од тесен врук до широка утока, и не знаеш дали е поголем или е поматен од разбиените води на Пена, Пчиња или Црна.

Васил Антевски ги памети калните бранови под дрвениот мост и неговото потклекнување пред брзите води што носат црни камења, црвосани дрвја и цркнати лишки. Сеедно дали е есен или пролет, лето или зима, кога ќе собере вода колку за еден излив на сила, Вардар надоаѓа како долго запирана крв од неизлечива рана и ги збигорува бреговите со засушената пена на својот гнев. Оттогаш, кога не знае како му е, Васил се взира во Вардар: потонувањето во неговите води о како вслушување во сопствената душа.

Но шумот на гневот е сè почуен, тој го надвикува рикот на реката. По стрмните сокаци, кои кривулесто стекнуваат на главната улица меѓу двата моста, се истура тежок бран работен народ. Такви се суводолиците кога ќе се разбудат од грмењето на планините. Над матицата од демонстрациите, како грива што го премостува судирот на новите бранови со старата земја, тогаш се испишуваат паролите од, извиците на луѓето: сакаме работа, бараме леб, долу крвопијците, долу капиталистите, да живее слободата, да живее социјализмот!

Тоа е жешкото лето на црвената комуна, кога на велешките избори од 1,933 гласови комунистите добиваат 1,285.

Васил Антевски, шеснаесетгодишен гимназист и новороден ентузијаст, дојден од село да го запише наредниот клас во градот — се вовира меѓу демонстрантите, зјапа во нивните лица, се вслушува во нивните гласови, сака да го долови не само редот на нивниот чекор туку и тупотот на нивниот пулс. А нешто му е познато во сето тоа, барем толку познато, колку да сети дека што е поблизу до него како да е посвој. Дали е тоа нешто што потекнува, или наоѓа некоја врска, со неговото детско овчарување по голините околу Оморани; или со она бессоно нуркање по рововите на Солунскиот фронт; или со совесното живуркање во интернатите на милосрдната туѓина?

Во секој случај, за вечно гладниот — не само во преносна и духовна, туку и во буквална и физичка смисла — Васил Антевски, Големата Француска револуција не може а да не се доведува во некаква врска со масовните работнички демонстрации, црвената општина не може а да не е следбеник на париската комуна, барањето на национална слобода и социјална правда не може да застарува ако не се остварува. Читајќи ја комуналната програма на Комунистичката партија, Васил Антевски тоа лето 1920 година се чувствува како да ја чита најубавата литература по онаа што љубоморно, како амајлија, ја носи од Франција. Месните општински совети, комуналното стопанство, организирањето на народната исхрана, грижата за стакови, хигиенските и санитарни должности, социјалните должности, одделно просветените должности, како и финансиските извори — во сето тоа тој се гледа и како корисник и како извршител. Впивајќи ги како суша капката, тие во Васила Антевски ќе останат доживотни определби.

Вез остварувањето на националната слобода и еоцијалната правда, Васил Антевски оттогаш нема да признава ни една стварност — без оглед колку таа во одделни случаи ќе му прирасне за кожата. Независно од крајот; на секое нешто, па и на него самиот; зашто сè има свој крај. Како и црвената општина во Велес 1920 година, како и секавичната живејачка на татко му Костадин од Оморани, како и неговата градска младост во велешката гимназија — сè предвремени, прекинати, недоречени и

неизживеани краишта. Мудроста, ако ја има во животот, мора да е во тоа: во тие краишта да се видат нови почетоци.

Но, каиов почеток да види Васил Антевски во умирачката на татко си Коце Антевски? Каков, чиј, на што?

Откако проживеа триесет и седум години, од кои половината по патишта и војни а половината во работа и надракија, Коце Антевски умре како старец: без црно влакно, без здрав заб, без стисок во рацете и блесок во очите. Навраќајќи во селото на училишните распусти, Васил го гледаше како се смалува, како се топи, како гасне — токму како грутка снеговна во локва кална и ладна. Го јадеше непозната и неизлечива болештина, и тоа не во дел од снагата туку сиот, како да му ја јадеше првин душата. Просто се гледаше, со секој ден и секое обденување, како умира човекот: како да слегува по удолни скали и со секој чекор да е сè помал, сè полесен, сè постуден, сè подалечен и сè поизедначен со подземната мракка. Сè му умираше, само јазикот — не; тој остар, поган, отровен јазик. Само во него, само низ него, само од него — заискруваше напати онаа верба и оној подбив кон животот, со кои некогаш се почнала скудната живејачка. Излазувајќи од дупката на устата и обзирајќи се по крастата на снагата, тој јазик — таа усвитена змија под смрзнат камен — уште касаше наоколу, ама веќе се касаше и себе:

— 'Батти животот, 'батти! Додека удриш дланка од дланка — свршил. Немаш време ни да згрешиш, а не пак и да се поправаш. Слушај, синко: не верувај им на оние што велат дека во животот за сè има време. Нема! Лага е тоа. Кога нема време за радување, значи дека нема време за сè. Ако сакаш векот да ти помине човечки, имаш време само арни работи да правиш. Немој како мене: јас сум скот. Скот, не човек! Дедо ти Стефан, кутриот мој татко, исто колку мене живееше. Ама, и живејачката и умирачката му беа подостојни од моиве. Ако грешеше, грешеше спрема себеси а не спрема луѓето. Јас, пак, кутреникот, мислев дека имам време за сите гревови на светов. А не било така, да знаеш. Само, ти си на деда си: си го голташ лошотилакот, со добрина им враќаш на луѓето. Не угледувај се на мене, синко. Јас сум изгубена пара, дури ни од деда ти не купив човештилак.

Белки нема Антевци да ги снаоѓа ова: да бидат арни преку едно колено и ма- жите да не ја дочекуваат четириесеттата! Кусоумни и кусовечни.

И умре Костадин Антевски на својата триесет и седма година — како млад старец, како весел кобец, како грешен мудрец. Горчливата семка на неговиот промашен живот ја закопа песочната земја на неплодното Оморани. Тоа беше 1921 година. Васил Антевски, одвај на седумнаесет години, тогаш за последен пат го гледаше своето село, својот татко и својата прокоба.

Летото 1923 година, во една атмосфера на пусти улици, студени погледи и суви дланки, Васил Антевски ја завршува гимназијата во Велес. Повлечен по смртта на Костадина, затворен од мразот на Обзнаната — ништо не му го загрева одголеното срце. Како секој матурант, распнат е меѓу крајности што се исклучуваат а уште се содржат во него: од една страна правото, а од друга музиката. За музиката чувствува непринуден усет, но не е сигурен колку во неа ќе најде задоволство да се осмисли; кон правото го влече една внатрешна потреба, не толку да се оствари колку да се оформи како целосен карактер. За двете студии е сиромашен, но спремен сам да си го вади лебот.

Сепак, надвладува не разумот туку нуждата: студиите на правото се чинат за степен посовладливи, а матурантот Васил од музички инструменти го имал в рака само примчето на кумот Андреја Поменовец. И така, со торбата оригинална литература за Француската револуција а не со гитара на рамо, Васил Антевски се качува на скалилото од патничкиот вагон на комбинираниот воз за Белград. Зад него, во маглите што не се одлепуваат од земјата, останува поробен неговиот народ по полињата и неговата потисната желба за музиката.

Тоа време, тие осум белградски години, колку што заземаат простор во животот на Васила Антевски толку не зафаќаат место во неговите сеќавања. Зашто, тоа време — колку што е уситнето на упорно учење уште повеќе е изнудено за крваво печалење. 'Батти студирањето со слепен стомак! Секој семестар, во просек, трае една година, сосе семестралните распусти. Полсивина време работи, половина учи; поправо, цел ден виси како млад келнер, а ноќе кисни над дремливи скрипти.

Едно влегува во главата, друго излегува — не знаш каде си. Се случува, како келнер, да мрмори јуристички формулации над ќелаџи темиња, поради што штите го гледаат како мрднат — само што не повикуваат полиција или барем лудница, да го засолне како потенцијално опасен. А додека учи ноќе, во дремката над испитите, се случува во скриптите да инкорпорира келнерски услуги, од што неговите цимери се превиткуваат во безгласна смеа — што не им е особено тешко поради хронично празните желудници.

Тогаш во Белград сè уште се во мал број студентите од Македонија; па и тие што се, тешко поминуваат — колку поради лошиот српски јазик толку и поради сиромашниот студентски џеб. Васил Антевски се извлекува со францускиот — и кога не знае во моментот да се изрази на прифатлив правописен јазик, и кот во пазувите останува само со студените прсти. Оттогаш има на ум: кога си ореде штотуку ослободена средина, и припадник на сè уште неослободен народ, прибегни кон подалечниот јазик на некоја одамна ослободена земја — белки на таков начин ќе излезеш со позачувана глава, покажувајќи барем дека би можел да си ја продадеш и поскапо, и подалеку, и понапразно.

Од правните науки, како што се ближи до дипломскиот испит, Васил Антевски сè повеќе сфаќа дека општественото право е лично право на оној класен слој што ја има материјалната моќ не само да ја зацврстува својата позиција во средината туку и да влијае на вкупните движења во неа. Како, во таква поставеност, да се бориш за правдата кога ја немаш силата? Не е ли тоа лудост, рамна на онаа да се зафатиш со компонирање музика имајќи во рацете само позајмен прим?

Од љубовните доживувања, во најубавото време на студентската младост, Васил Антевски ги понесува само случајните допири; испуканите прсти на сиромашките колешки во смрдливата менза. И, по некоја прошетка на ветровитиот Калемегдан, каде што единствено засркнатата влага од измешаните здивови може да го одржи замрениот крвоток на утрешниот ден. Како да се даде љубовта на друг, кога се нема ни оган за секојдневниот живот? Како да се пренесе топлина

наоколу, кога сопственото срце се смрзнува во грч? Како да се излезе од кожа, кога во неа прво треба да се влезе? Како да се надминат спротивностите, а да не се робува?

Кутриот студент, Васил Антевски! Ни на сон не сонува, во тоа печалбарско делничење и во таа глува битка по правничката диплома како мајсторско право за квалификувана живејачка, дека во тој долг мрак верно го следат две вљубени очи. Колку женски, толку и детски. Две искри од очи, што потајно го насрчуваат кон очекуваниот излез од недобројните пречки. Но тие очи никогаш не ќе му се доближат толку, за да го препознае тој околу нив ликот што ќе го засака и за да го понесе потаму на својот пат како светлечки ореол на нужната надеж. Не ќе ги сретне, иако тие ќе му одат по стапалките насекаде: низ универзитетската аула, во студентската менза, на калемегданската тераса.

Зошто животот не е барем толку милозлив за да ги и спои патиштата на оние судбини, кои здружени ќе го издржат со поголема леснина неговиот неправеден товар? Без да узнае и дека постојат, а не пак да запамети како се викаат — Васил Антевски ќе се прости од Белград ни со зрно радување во горчливиот плитар на тоа студирање-печалбарање.

Така, за жив срам, Васил Антевски го завршува правниот факултет по цели осум години. Без слушната музика, без доживеана љубов. Подноктиците му се потечени од помија, подочниците од бесоница, а душата — од понижување во немаштија. Сепак, макар и со кир на глуждовите, се враќа во Македонија со диплома в џеб. Тоа му е првото и конечно доаѓање во Скопје: во наредните десет години Васил Антевски толку ќе се сроди со овој град, што само смртта ќе го оттргне од него.

VII

1932 — 1936 ГОДИНА

Без нигде никого во градот и со прокобата дека ќе се сроди со него како со роден, Васил Антевски ги трие тврдите прагови на неговите приватни кантори и бановински установи. Има дваесет и осум години и чувство дека допрва го почнува животот. Но, летото поминува, а тој не наоѓа работа. Правничката диплома, здиплена во Големата француска револуција, сè уште му служи за зглавје — макар што под клупата во паркот есенскиот ветар ги собира жолтите лисја во зиморлив куп.

Увидувајќи ја, ни за прв ни за последен пат, отровната разлика на пишаните права и напишаните правила на животот — Васил Антевски се упатува кон бановината. Денизден, како добиче на греда, бара прием кај банот Жика Лазиќ. А банот, Жика Лазиќ, четворен маж со четки од мустаки, коса под брилјантин и каки гамашни — секое утро доаѓа со појтон на работа и со бамбусовиот бастум ги подбира референтите, додека се прибира во својот кабинет. Никој не смее да го допре, да му приговори, дури ни погледот да го крене до неговиот.

— Кој е овој? — прашува банот, нишанејќи на клупата во ходникот пред неговата врата. Васил Антевски сака да стане и да се претстави, но остенот на бастунот го враќа назад.

— Бара прием кај вас, — се збунува секретарот на кабинетот, преместувајќи ги папките од една дланка во друга. — Не кажува ни кој е, ни зошто?

— Како тоа? — го свртува банот остенот од својот бастум во градите на секретарот. — Веднаш да слушнам!

Васил Антевски станува со поклон од клупата, го оддиплува мајсторското право и ја рецитира постдипломската беседа:

— Васил Антевски, дипломиран правник на Белградскиот универзитет. Син на Костадин Антевски, српски повереник од село Оморани, сега покоен. Водоносец на солунскиот фронт, посетител на колеџ во Франција, моментално безработен. Припривник без практика, на ваша услуга!

— Како тоа? — повторува банот; гледајќи наизменично во својот секретар, во Васила Антевски и во неговата диплома. — Бановина ли е ова, или гулабарник? Зар нашите деца, нашите гулаби, да не свијат крило во овој ебарник? Веднаш да му се најде место!

Па, префрлајќи го мазниот бастум преку рамо, како копје на кое штотуку не се развеало државното знаме, Жика Лазиќ се свртува кон својот кабинет, чија отворена врата го очекува двојно повисока од неговата става.

Така, со препорака преку колено и влашеност на апаратот, Васил Антевски станува секретар на началникот за администрација во градската општина. Од првата приправничка плата се снабдува со пристојна облека: костум без постава, пластрон без кошула, гамашни без чорапи.

Кога доаѓа на работа — ги олабавува врвките од члвлите, ја вади врската на ластик, ги навлекува црните ракави до лактите и ги отвора параграфите на законите за да продава памет на другите. Сето тоа му е како игра; учена во книгите дека е сериозна, сфатена во практиката дека е подбивна. Си замислува дека му недостига уште: бомба на главата, шамивче во џебот, прстен на раката и бастун под манжетата. Па да стане вистински палјачо, кој го претставува колосаното право на лажното време меѓу двете војни што се мести и подместува за чоколадно фотографирање во спомен и долго сеќавање.

За среќа, Васил Антевски знае дека гестот на банот Жика Лазиќ е пресметан — колку да го освои него, уште повеќе да ги заслепи другите. Освен тоа, досетката на банот Жика Лазиќ, за бановината од гулабарник до ебарник, се шири меѓу административниот апарат како латинска изрека, или барем како народна поговорка. И, Васил Антевски влегува во официјалните кругови и елитната класа, како одзвукот на ѓето во ноќта на

крадците. Дури и еден Бата Јовановиќ Стојмировиќ, референт на Жика Лазиќ и дописен член на Централното пресбиро, му станува познат, ако не пријател; а самиот пак Васил Антавски, како противуслуга, се согласува да му биде надворешен соработник на неговиот весник „Вардар“, иако во него малку нешто ќе напише. Во секој случај, за неполна година бановинскиот приправник толку се компромитира, што илегалниот весник на комунистите „Искра“, пред да биде провален, сепак стасува да ги предупреди своите читатели да се причуваат од него како од можен провокатор.

Но, Васил Антевски го задржува своето определување уште од гимназиските денови. Врз основа на напредните движења во историјата и искуството на поробениот народ во земјата, тој се залага за слобода и правда; ги застапува социјалните принципи на Републиканската партија и ослободителните начела за федерална Македонија. Од друга страна, од правата макар и опачната, како секретар на началникот во општинската администрација, се среќава со многубројни социјални и практични проблеми за решавање. Свикнува на чиста јака, но не и на стегната јамка околу вратот.

Обратно, во разбирањето на општествените и решавањето на социјалните проблеми, Васил Антевски самостојно доаѓа до марксистичката литература. Таа му отвора нов простор на свеста, му го разбиструва погледот во иднината, го привлекува со разграничувачката линија на перспективата. Васил Антевски едноставно не може а да не ја прифати. Тоа, колку нормално толку и неминовно, го доведува во судар со државната администрација, па така и си ја губи службата во општината.

Во меѓувреме, повеќе од потреба одошто од љубопитство да ја проверува мислата на марксизмот во практиката на животот, се заинтересува за работничките синдикати и ги посетува нивните отворени собири. Не му пречи многу што на неговото присуство таму се гледа со очигледна претпазливост, па и навестено сомневање; тој отпор Васил Антевски го прима со очекување. А како би можело да биде и поинаку, кога тој каде и да се најде мара да се појави како дојденец? Откако е излезен од село, тој е изместен од својот

контекст; а тоа значи дека треба да се најде себеси во новата средина, барем онолку колку што бил најден во старата. Но, додека за едното бил доволен навикот на продолжувањето, за второто е потребен напор на свеста во осознавањето на новото — за да го преживее клетката на иднината своето поместување од попросто на посложено рамниште.

Тоа време, и по сопствено признание, е најтешко во средорекот од животот на Васи́ла Антевски. Веќе тринаесетгодишен, способен за живот: повеќе да му дава, одошто да му зема — тој е сам. Одроден од сточарскиот и изземен од земјоделскиот слој на селото, отфрлен од привилегираната бирократија на државата, далеку од работничката класа на градот — на Васи́ла Антевски му останува да се ослони само на своето неначнато чувство и изострена свест за неодминливата битка за национална слобода и социјална правда. Тој е, впрочем, веќе комунист по убедување; и не му е повеќе важно дали до тоа е дојден преку животна принуда или мисловна определба. Порано или подоцна, знае: на тој пат, што се пробива со голи нокти и остава глуви победи во мракот, ќе се најде себеси. За Васи́ла Антевски, уште од умирачката на татко му Костадин Антевски, бесмислено е да не си го осмисли животот.

1936 година, како адвокатски стажант, Васил Антевски пројавува вонредна активност преку здружената опозиција: учествува на зборови, конференции, договори; порачува книги со напредна содржина од Француската книжарница во Белград; дури и картата на СССР ја добива по пошта преку Руско-славјанската книжарница во Белград. Кога по извесно време, истражните власти, прво српски потем бугарски, ќе го распитуваат како е дојден до таа литература, Васил Антевски со искрена зачуденост ќе одговори:

— На легален начин. Со сопствени пари. Како литература со научен, а не пропаганден карактер. Главно на француски и англиски јазик. Се разбира, и на руски. Да, во таа литература има марксизам. Но, марксизмот е наука. Призрак е на Балканов. Тоа е најмалку моја вина. Или можеби е?

Истата таа, 1936 година, откако узнава за постоењето на Народниот фронт во Франција и кога веќе почнува да го добива неговиот „Correspondance internationale“, Васил Антевски седнува една ноќ да пишува писмо до редакцијата. Ништо особено. Гледајќи се осамен во својата средина а чувствувајќи потреба од здружување со она што Гете го нарекува духовна сродност, тој таа вечер седнува и само искрено се обраќа до интернационалното гласило на Народниот фронт во Франција. Сака да вклучи во антифашистичкото движење, знае дека тоа треба да се стори преку организацијата на комунистите, но не знае дека патот до тоа мора да го побара во сопствената земја.

Европа веќе се костреша пред опасноста од нова војна, рилката на нерезот од Берлин со беснило ја рие земјата под нозете, а Скопје уште спие во првиот кратот сон по претходната светска и балканска кланица. Лаење на кучиња од далечните бавчи, кон кои се шири младиот град врз бившите чифлици. Дишење на маневарка од станицата до ложилницата, како стенкање на старец кој го доодува својот пат од лулка до дупка преку пустата чистина на празниот живот. Чочек со дајре низ крта трска од најблискиот кафешантан, каде што во бистра чаша и матно око, матицата од заедничката судбина се доцедува во талогот на личниот безизлез. Танка миризба на срамливи кандила, приземен здив на полеани леи, начулени цветници на разгрлени дворови, отворени усти на раз'рчени прозорци — сето тоа свртено со успано лице кон изгазеното небо под Големата кола.

И кому, во таков момент, да се обрати еден буден а трезен човек? Бивш селанец, зелен граѓанин, безимотен интелектуалец, достоинствен проleter, млад заљубеник и стар ерген? И, по нагонот — колку што е подалеку адресата, толку е поблизок зборот — Васил Антевски си кажува во писмото, не на македонски туку на француски, сè што си мисли: како да си зборува со другар, довикан од далечините колку да го исслуша и пак да се врати, а тој да си остане со она што било и пред него.

Секој со себеси, секој на своето — секој со товарот на својата совест.

Таа авантура, почната како духовна потреба на еден балкански осаменик, завршува како бизарна фарса на ординарен практичен наивник. Јасно, иако срочено на француски јазик, писмото на Васила Антевски до парискиот „Correspondance internationale“, паѓа во рацете на кралската југословенска полиција. Полицијата го отвора писмото и го затвора пишуваачот. Потоа и двајцата одат на Државниот суд за заштита на државата, на спектакуларен процес со секавична брзина. Полицијата дури не стигнува, како додатен и комплементарен материјал за обвинувањето, да ја идентификува можната марксистичка литература во неговата стажантска библиотека.

На судењето, Васил Антевски е обвинет, само врз основа на писмото, за дело квалифицирано како флагрантно поврзување со илегална организација на една странска држава. Иако и самиот правник, Васил Антевски е истовремено збунет и немоќен: не само затоа што неговите намери се земаат како извршени дела, туку и затоа што неговите сфаќања — за кои и самиот смета дека сè уште се матни — се третираат како дејства со сосема определена насока и цел. Затоа и не е во состојба да говори, освен да одговора со кратки потврдни или одречни зборови. Судот, пак, веројатно не без основа, гледа во него не толку збунет колку заблуден млад колега, кој преку мерката на пресудата ќе се врати на правиот граѓански пат. Затоа, со манифестантна великодушност, му изречува само една година затвор.

Така Васил Антевски, унгте во желбата и помислата, бива обележан и осуден како комунист.

VIII

1937 ГОДИНА

На триесет и три годишна возраст, Васил Антевски ја прележува пресудената година како поиторувач на клас. Не му е првпат во животот да паѓа на еден негов испит, но никако да извлече одлучна поука што ќе го поштеди од недоразбирањата во животот без да му ја помати неговата бистра матица. Затоа е стрплив: сака да си ја узнае несполуката. При сета ука што ја исмукал од книгите, и при сета бучава со која го преплавува стварноста — знае дека нешто не знае.

Препуштајќи се на режимот во затворот, за да го задржи резонот на размислата, Васил Антевски постепено почнува да сфаќа. Поправо: прво забележува; потоа, го поврзува тоа што го забележува; потоа, се обидува забележаното и поврзаното да го склопи во една можна целина, независно колку таа му годи како сознание; најпосле, ја коментира од сите страни, се разбира во мислите, контролирајќи си ја гестикулацијата и мимиката, да не го оддаде барем во последната, ако не во почетната мисла.

— Правам калкулации со иднината, — има објаснување за затворските власти, кога ќе го доведат до авторитетот на управникот. — Зарем немам право на приватна адвокатура кога ќе ме пуштите одовде?

— Имаш, — му потврдува управникот. — Ако кмаш сметки, место бубачки во главата!

Васил Антевски, меѓутоа, нема ни сметки ни бубачки во главата. Има само мисли, што ги гони до чистината кај што ќе се голи; каде што конечно ќе му се предадат, за да станат не само искра во неговата свест туку и прст во неговото дејствување.

Првото што го забележува Васил Антевски, во тие затворски триста шеесет и пет дена, е тоа дека — обратно од неговите очекувања — токму комунистите се оние што се држат на дистанца од него. Не само што не го сметаат за свој, туку се претпазливи кон него и му пристапуваат со видлив предзнак на сомневање. Тоа е нова генерација, главно помлада од него, која не ги декларира своите убедувања — веројатно за да не се оневозможи во илегалната акција. Законот за заштита на државата е безмилосен, но има една слабост: под него, каде што место неговите параграфи мрдаат пипалата на политичката полиција, сепак може да се живее и да се мисли, да се опстојува и да се дејствува. Потоа Васил Антевски заклучува дека, надвор од декларираните комунисти како него, има и други кои на свој начин се поврзуваат и работат. Логично е да се претпостави дека таквите комунисти на извесен начин и се организираат во еден сплет, чии конци се вон дофатот на јавноста, законот и власта. И нормално е дека — си ја коменгира Васил Антевски својата постапка — тие од свој аспект го осудуваат неговиот наивен обид да се поврзе со слична илегална организација надвор од земјата, место да го побара единствениот можен начин со вклучување во комунистичката организација на земјата.

Доаѓајќи до вакви заклучоци, Васил Антевски сепак останува на сознанието дека тие битно не влијаат на неговото основно, животно и филозофско определување — да се живее не за себе туку за другите, да се избира слободата преку победување на сопствената слабодушност, да се досегне правдата во творечката еднаквост или во еднаквоста пред творештвото на овчарот од Оморани и чиракот од железницата со галеникот на желудникот и наследникот на чаршијата.

Недоразбирањата со животот, кога и да е, ќе се премавнат, нивното расчистување зависи од упорноста на личноста. Но, може ли да се остане без сопствени сфаќања во тој наниз од недоразбирања што го сочинува животот? Васил Антевски, примерно, не може да се замисли како адвокат — кој ги брсти клиентите, збира пари, купува куќи, па дури и се жени за мираз, за на крај од кариерата да изуми дека ја почнал со

заклетвата да ја брани правдата. Еден правник може да ја брани правдата и невешто, но дволично — ни- како. А да се збогатиш врз несреќата на другите, тоа е исто како да си плукнеш на гробот од сопствената сиромаштија, од која, всушност и си излезен, за да ја збришеш за сите.

Некои принципи во животот мораат да се додржат, па макар со нив се изгубил и самиот тој — тоа е само во негово име. Откако го одлежува својот дел, Васил Антевски излегува од затворските врати со спокојство на човек кој уште стопати е готов да го вратат во неговата мемла заради тие принципи — колку и во нив да има наивности, заблуди и недоразбирања. Очигледно, се запечатува Васил Антевски, дека не сум тип кој ужива во животот: место да се вживувам во неговите остварени вредности, јас се занесувам по неговите неостварени идеали. Дали тоа само му проработил чирот во стомакот, или пак црвот продолжил да му ја танчи мислата? Во секој случај, Васил Антевски ова го за- кдучува по издржливоста, со која ја примил скудноста и лишувањата на затворскиот режим — потврда дека секој може да се врати на онаа немаштија, од која и потекнува.

Васил Антевски, значи, излегува од затвор со двојно сознание: по убедување е комунист а не им припаѓа како член. Тоа, понатаму, го одредува и неговото држење, кое во нешто е противречно но во крајна линија единствено. А самиот тој, Васил Антевски, ќе земе на себе да си ги разреши тие спротивности, во кои по сопствена вина се вовлекол и кои само тој ќе може да ги разреши. Макар што во животот имал само две слабости, од чии крајности ништо досега не сторил — музиката и правдата, Васил Антевски сега ќе прибегне кон трета: глумата.

Кога излегува од затвор, Васил Антевски не може да стане ништо друго — освен адвокат. Се разбира, ако сака да се занимава со правничка работа, а за друга и не го бива. Треба да се живее од нешто, макар на врат ја имал само својата осамена душа. Васил Антевски никогаш, ни во најскудните моменти од студентските денови, не сакал да биде адвокат. Ако за ништо друго, барем заради врежаниот поим, меѓу народот од кој произлегува, дека адвокатот е изедник исто како и другите

властодршци, само со фирма на слободен интелектуалец; незаситен сопственик, кој со едната рака се штити од законот, а со другата ги празни џебовите на обесправените.

Зар таков адвокат да стане? Никако! Ако веќе мора да се станува адвокат, тогаш ќе стане онаков каков што сака тој: не да ја потврди компромитацијата на оваа професија меѓу народот, туку да ја изведе на чисто ниво од нова афирмација. Чиста лудост, да се занесуваш со вакви мисли! А зошто пак и да не се занесуваш, кога зависат од тебе? Кога ја почнуваш приватната адвокатура без кантора, без клиенти, без репутација — кога стануваш адвокат без ништо? Кога капитал ти е голотијата, а гаранција чесноста? Штом сè ќе заврши наопаку, зошто и да не почне така?

И така, Васил Антевски, во своите зрели години, се досетува да внесе малку црн хумор во сивото море на немоќта пред животот, во безбојната историја на приватната адвокатура. Скрпува средства од роднини и пријатели, наоѓа еден кумез зад Ибни Пајко и ја отвора својата прва кантора. Едно биро на расклатени нозе и со отапени агли, една машина на пишување со троми типки и изабени букви, еден стол за него и еден за клиентот — сè преку еден изеден праг, под кој се провираат 'рскавични стаорци и кога вратата е затворена. Да, да не заборавиме на кривиот сулундар, кој излегува од излогот (ако така може да се нарече џамот што е и сид кон уличката) поврзувајќи го неговиот секогаш студен пампур со секогаш студената чаршија кон него. И, така, Васил Антевски ги зачекува своите клиенти.

Но, какви изгледи на успех во преплашената чаршија може да има еден млад адвокат кој штотуку е пуштен од затвор? Зар може тој, на таа држава што го држела зад решетки, да и се испречи со законот, кој и самиот него не го заштитува од неа? Зар може тој да ги брани другите од змијарникот на параграфите, кога самиот не може да се одбрани пред лицето на правдата? Чаршијата, со потсмешливите прикрајоци на своите топли кепенци, секој час очекува — студениот сулундар да се урне на неговата усвитена глава. Тој поглед Васил Антевски до крај ќе го чувствува како увод на оса. И, макар што со часови

седи на расклатеното биро, читајќи светска литература, место да пишува малограѓански молби, тој сепак не губи надеж.

И навистина, фактот дека барем станува познат како скромен и напреден адвокат, на Васила Антевски му ги донесува малубројните и сиромашни клиенти: пропаднати занаетчиј, безимотни селани, отпуштени работници. Тие почнуваат да идат кај него со своите празни раце и тој им помага не очекувајќи ништо опипливо од нив. Васил Антљвски живее сам, не му треба многу — повеќе дава за книги, одошто за храна. Тој и самиот не очекува многу од животот: доволна му е вистината дека, освен учествувањето во општествените работи и запознавањето со напредната мисла, може да им биде од извесна полза на тие луѓе, кои стојат пред него со законите против нив, не само со немоќни раце туку и со неразбудени глави.

Кога еден вечер излегува од работа, Васил Антевски забележува дека на неговата кантора нема фирма. Тоа му е првпат да не забележува некои работи навреме: сите дуќани околу него, освен расчадените сулундари, имаат и фирми во бои; сите газди, покрај загриженото лице во работата, имаат лесна насмевка за ретките муштерии; сите дуќанции, кога не си го удираат челото во коленото од занаетот, се собираат во кебапчилниците и ги одврзуваат јазиците. Така ли е, се прашува Васил Антевски. И веднаш донесува решение.

Уште другиот ден на неговата кантора се качува фирмата: лимена табла во контрастни бои — бела, црвена и црна. Но на неговата фирма, покрај „адвокат“, ќе пишува „Василије Антевиќ“ туку „Васил Антевски“, со маркантна точка меѓу името и презимето. Додека фирмата се беси над вратата, луѓето од чаршијата веќе се збираат под неа и ја коментираат, Доаѓа и претставникот на власта, кој пробивајќи се со лактовите меѓу масата сака да го разреши проблемот.

— Нема место за „Василије“, моравме да го скратиме и да ставиме точка после „Васил“, — објаснува Васил Антевски. — А она „Антевски“ ни е фамилијарно, од татко ми. Костадин Антевски, носител на споменица од Солунскиот фронт.

Претставникот на власта, сукајќи ги залоените му-
стаки, не е задоволен од одговорот а и самиот нема одговор. Го
носи младиот адвокат кај повисоките власти, но Васил Антевски
уште истиот ден се враќа во својата кантора со паларија на главата,
гамашни на глуждовите и бастун во раката. Фирмата му останува
таква: — „Васил точка Антевски адвокат“, а тој уште и пројавува
расположение да седне со другите во кебапчилниците на
чаршијата.

Оттогаш, низ сиот град, Васил Антевски станува познат
како Васил Точката, адвокат на сиромасите. И кантората зад Ибни
Пајко ги наоѓа своите единствени клиенти, а Васил Антевски
своето место во градот што ќе му го одмени родното до крајот на
животот.

Всушност, по враќањето од затвор, Васил Антевски го
дочекуваат во Скопје организираните комунисти, како личност
погодна за политичко дејствување на легална основа. Иако
секогаш не може со сигурност да ги идентификува во менливите
лица со кои контактира како адвокат, тој ја чувствува не само
нивната близина туку и нивната поддршка. Тоа до некаде го
успокојува и го прави посигурен во јавните настапи, макар што од
друга страна желбата да биде прифатен од нив како рамноправен
член продолжува да го копка сдвнатре.

Но, и активен во здружената опозиција, каде што има
извесни обиди за соработка со демократите, радикалите и секогаш
да го погоди политичкиот курс на илегалната Комунистичка
партија. Тогаш, во името на работничката група настапува Анте
Грубишиќ, а Васил Антевски, иако и тој во неа, не е приман од
претставниците на другите партии, ни во официјалните контакти
со власта. Во тоа време, некаде 1938 учествува и на една
коиференција за формирање на легална работничка партија, но ни
од тоа нешто станува ни со него нешто сè менува.

По распишувањето на избори за народни пратеници,
политичкото ангажирање на Васила Антевски оди преку
Земјоделската партија во Скопје и Македонија. Тогаш
земјоделците, откако остануваат без свој претставник по
заминувањето на некојси Георгиевиќ, му се обраќаат нему преку

едно лице по име Милиќ што доаѓа од Белград, а бидејќи Васил Антевски одбива да ја прифати нивната кандидатура, им го иаоѓа инженерот Глигор Ташков кој се согласува на тоа. Така се развива изборната битка, а пред тоа и битката за кандидирање. Од страна на земјоделците се јавуваат како конкуренти — Јосиф Михајловиќ, некогашен претседател на Скопската општина, со Спиро Китинчев, тогашен претседател. Васил Антевски е против нивното кандидирање, зашто не ги смета — не само тој — за вистински демократи, туку за прет- ставници на бирократијата и приврзеници на реакци- јата. Глигор Ташков се чини погоден за соработка во демокрџтската полза и во полза на македонскиот народ. Тоа настојување на Васида Антевски победува во водството на Земјоделската партија.

Од друга страна, пак, се јавува работничката листа преку еден претставник на социјал-демократите, Дача Станишиќ. Неговата кандидатура ја поддржуваат експонираните комунисти, како што се Блажо Орландиќ, Анте Грубишиќ, Душан Поповиќ; и така Васил Антевски останува приврзаник на Глигора Ташков во Скопје, сам со некои работници како потписници на листата. А по изборите, откако поминува извесно време, Васил Антевски станува и официјално земјоделец и се наречува член на Земјоделската партија.

Еднаш, во станот на Ташкова, извесниот Позелов му поставува прашање: како тоа да се наречува земјоделец, кога се знае и се признава за марксист? Васил Антевски му одговора дека сега е за остварување на земјоделската програма, а потоа за остварување и на марксистичката програма. Од таквиот одговор Позелов не е задоволен; тој мисли дека Васил Антевски не е вистински земјоделец и дека сето тоа е масло на комунистите, кои преку Васида Антевски тераат некоја своја игра. И Васил Антевски не е задоволен од себеси: ангажирањето за земјоделската програма ни од далеку не е сатисфакција за неговите политички убедувања, па тој и самиот се надева дека преку согледувањето на таквиот факт од комунистите, конечно ќе им стане и прифатлив.

Кога умира земјоделскиот водич Јоца Јовановиќ, Васил Антевски зборува пред Офицерскиот дом во Скопје, во името на Земјоделската партија. Тогаш, во говорот пред одарот, Васил Антевски со повишен тон подвлекува дека покојниот имал разбирања за македонскиот народ во неговата желба за слобода и дека токму поради тој факт и само заради таквата надеж, Македонците влегуваат во Земјоделската партија. На венците е испишано: „Од македонските земјоделци“, „Од македонската младина“. Од таквите, од пазисиите на националното ослободување, потекнуваат односите на Васила Антевски со Земјоделската партија. Тогаш тој е, навистина ни избран ни наименуван, но фактички организационен секретар на Земјоделската партија, сè до формалното назначување на Ацо Димитриевиќ, дотогашен секретар на трговското друштво. Потоа, кога се поставува прашањето за кандидирање на сенатори, Васил Антевски се објавува против земјоделското водство и неговото учество во државната управа. Така доаѓа и до конечниот раскин на неговата политичка соработка со Земјоделската партија и со Глигора Ташков.

Во меѓувреме, макар што организираниите комунисти — особено работниците и студентите — не се согласни со него, тие сепак ја продолжуваат на извесен начин соработката со него. Се врткаат околу адвокатскиот кумез зад Ибни Пајко, било како клиенти без пари, било како супленти без надоместок, лупејќи го изедениот праг на неговиот популарен дуќан и триејќи ги благите рабови на неговото достапно биро. Зашто Васил Антевски, со широчината на својата мисла и со загадноста на својата библиотека, останува привлечен за нив — готов да објасни, да сфати, да помогне.

Во почетокот на 1940 година, една зимска вечер, во кантората на Васил Антевски упаѓа Блажо Орландиќ. Васил Антевски го знае како незавршен студент по филозофија, лежан како него в затвор, но под обвинение како организатор на партиска ќелија на скопскиот факултет. Блажо Орландиќ се обзира каде да го стави качкетот, па мислејќи дека пампурот му е запален, го спушта врз средените хартии на неговото биро. И,

не чекајќи покана, седнува спроти него, вкрстувајќи ги и нозете и рацете.

— Слушај, Василе! — почнува веднаш, додека Васил Антевски уште се созема од оваа доцна, ненадејна и студена посета — Сакам да ти кажам некои работи. Овојпат јас ќе говорам, а ти ќе слушаш. Ние знаеме сè за тебе: и кој си, и што си, и каков си. Кога, ти го велам ова, сакам пред сè да те предупредам — за да не биде доцна, и за тебе и за нас. Сакам најдиректно да ти кажам дека не си никаков комунист и дека треба да престанеш да се претставуваш за таков. Признавам дека си национален револуционер за слободата на македонскиот народ. Како со таков, комунистите можат и ќе соработуваат со тебе. Но само на нивната линија и само под нивното водство. Зашто, македонскиот народ ќе дојде и до својата национална слобода само преку социјална и социјалистичка револуција. Мислам дека си согласен со мене. Тоа практично значи дека треба да прекинеш секаква соработка со сите други партии. Тоа повеќе не смееш да го правиш. Се надевам дека сум јасен. Од натамошното твое држење ќе зависи и нашиот однос кон тебе. Доаѓаат тешки времиња, се ближи оветска војна. Потребен ни е секој човек, кој не само со идеја туку и со акција ќе биде со нас. Толку, засега. Не барам веднаш одговор. Размисли. По извесно време, ќе ти се јави човек. Ако бидеш со нас, прими го како мене. Дури и потопло од мене.

Па, чистејќи ја правта од помпурот со размавтапиот качкет, Блажо Орландиќ излегува насмљвнат од студената кантора. Гледајќи како место него низ вратата влегува ветрот, Васил Антевски ги собира своите хартии од бирото и ги полни градите со ноќниот воздух на градот, како со планински здив од детски соништа.

Оттогаш, Васил Антевски станува одговорен за собирање на средствата од фондот, кој во илегалниот живот е познат како Народна или Правна помош. Од една страна, Васил Антевски прибира доброволни прилози од напредно расположената средина во градот — од инженери, лекари, трговци, занаетчии, службеници; од друга, преку партиска

врска, и самиот прима пари. Сѐ со цел за помогања на затворени и прогонувани лица, кои пред избувнувањето на новата војна ги има сѐ повеќе и повеќе. Задачата на Васил Антевски, како што и самиот си ја сфаќа пред Комунистичката партија, се состои во тоа да ги заштитува луѓето пред власта и пред судовите, независно дали тоа го прави лично или пак, поради презафатеност или неподобност за дејствување, ангажира други правни лица. И тоа, се разбира, самиот бесплатно, додека ангажирањето на другите адвокати тој го подмирува како со колеги, а не како пред тоа, кога луѓето оделе директно кај Стеван Трифунац, припадник на радикалската опозиција и незаситен изедник.

На таа работа, како нешто што му лежи, Васил Антевски се оддава со сета страст на некогашен сиромашник, со сета совест на сегашен граѓанин, со сета свест на идниот слободен човек. Дури сега, низ оваа нолулегална правничка работа, ја насетува и убавината на адвокатскиот повик, да ја заштитува правдата, пред општесвото да ја озакони со својот развој. Занесен во оваа партиска задача, Васил Антевски — без никој да му го поставува тоа — и самиот внесува лични средства во фондот на Правната помош, сметајќи дека такво нешто се очекува од него како што се бара од другите.

Врската со Блажо Орландиќ, за неговото колку изненадување толку и очекување, му е еден од онаа глутница на гладници и правници, испосници и мудреци, што се врткаат во неговата тесна кантора, под вид дека му се помошници и приправници, клиенти и штитеници. Васил Антевски гледа, насетува, знае дека тие, за разлика од него, се организирани комунисти — активисти или илегалци. Во нивните очи тој е или престар поради својата ситуирана егзистенција или недоволно чист поради политичкото лутање. Всушност, Васил Антевски им завидува — што ведаш во својата младост го нашле патот на животното определување. Затоа и ги прима како врсници, бидејќи неговите врсници — и по живот и по идеја — не му се веќе ни истомисленици ни сопатници. Не би можел инаку, на самиот себеси, да си го објасни парадоксот дека е спремен да ја

прими нивната критика, како од Блажо Орландиќ, доколку таа не го одрекува до отфрлање. Во тие моменти, пред провалата на војната, Васил Антевски и се чувствува како средорек: и среде нивниот тек и скраја од нивната матица. Нешто како начната пенушка со сочни корени — завлечена од порој а насукана на суводолица: ни функција, ни декор. Крт цртеж на жилив релјеф.

А врската, значи, му е Самсон. Едно момче од Горно Лисиче, кое адвокатот го претставува пред влас- тите како приправник. Самсон, меѓутоа, иако бил запишан на Правниот факултет во Белград сега е студент на Филозофскиот факултет во Скопје — што е проблем на бановинската полиција. Во секој случај, Васил Антевски знае за Самсон само ова: дека се вика Периша Савелиќ, дека е роден во Подгорица и е син на учител, дека има завршено матура во Приштина затоа што бил исклучен од скопската гимназија поради политичка дејност, дека говори македонски а чувствува светски, дека е човек — како што се вели во народот — со ѕвезда на чело: секој сака да го слушне што мисли, секој сака да го види што ќе направи, секој сака да го земе како пример во животот.

Иако помлад од него за цела матура во животот, односно за полни седумнаесет години, Васил Антевски го прифаќа полнолетникот Самсон — и како соработник, и како сомисленик, и како содружник. Едниот прима задачи од другиот, другиот прима литература од првиот, двајцата се држат меѓу другите како да се познаваат исто како сите, а кога остануваат сами дискутираат нашироко и до динар го распределуваат фондот на Правната помош. Да се сентиментални, како што не се, би се почувствувале — барем за миг — како татко и син.

Таа соработка, меѓутоа, ја прекинува јануари четириесет и првата. Јатаган на јамка, сечило на нокот, мразулец на носница. Васиља Антевски го интернираат во Ивањичкиот логор, во Меѓуречје, но не во ешалонот со комунистите туку со националистите. Поник- ната во „Српскиот клуб“ и однегувана од екстремните Љотиќивци, описната придавка на настраниот адвокат како „предавник на српската национална совест“ и како

„најголем непријател на државата како Македонец“ — кружи тогаш низ Скопје, во неговите официјални кулоари, наоѓајќи најпогоден терен во армиската команда на Вардарската бановина. Васил Антевски може само да биде задоволен што претходно не е собран во логорот во Билеке, уште повеќе што и во ивањичкиот неговиот државен третман е претежно како националист одошто како комунист.

Всушност, Васила Антевски го собираат заедно со сегашните и бившите земјоделци, кои од различни причини бараат некаква демократија. Тука е Спиро Китинчев, политичар, превртлив сѐ додека не дојде на власт; Илија Чулев, народен пратеник како претставник на земјоделците; Кочо Ванов, лекар од Велес и кандидат на земјоделците. Едно шарено друштво, во кое веќе Васил Антевски нема не само сомисленик туку нема ни соговорник. Сепак, тој е задоволен што со ништо не е откриена неговата врска со комунистите, оние непознати млади луѓе со кои почнува да се разбира и преку стисокот на раката.

Во логорот владее колку војнички толку затворски режим: студени бараки со смрдливи сламарици, целодневна работа без секаква цел, танка исхрана од празен казан и бесмислени прашања во бескрајни истраги. Истоштување на снагата, умртвување на волјата, испирање на мозокот. Споредувајќи го со затворот, Васил Антевски е во искушение да зажали за него. Колку и различни во овоите политички убедувања, како и по мотивите поради кои се собрани, сите логораши се единствени во осудата на режиот во логорот.

Тогаш во Ивањица доаѓа еден претставник на земјоделците, што го пренесува ставот на неговата партија дека дури и таа не е согласна со вакви логори во кои е ангажирана воената организација.

— Доста е полицијата! — дофрла Васил Антевски, кој и против својата волја се наоѓа во компанија со земјоделците.

— Да, доста е и полицијата! — му одобрува претставникот, исто правник и адвокат, но без иронијата од гласот на Васила Антевски. Претставникот, истовремено, ги информира

дека Земјоделската партија, во лицето на заменик водачот Тупањаниќ, министерот Чубриловиќ и лично на Глигор Ташков, интервенира во самиот кралски двор да бидат ослободени од режимот па и од логорот во Ивањица.

И навистина, по дваесет и четири дена, заедно со другите земјоделци — го пуштаат од ивањичкиот логор. Чувствувајќи се виновен под погледите на комунистите, Васил Антевски со наведната глава се враќа во Скопје. Таму, и во станот и во кантората, веќе го чека повикот за војска. И, без да стаса дури и да се обиде да ја обнови врската со комунистите, Васил Антевски се наоѓа во мобилизациските редови како резервен санитарски каплар. Небото, на кое се размешуваат исплашени облици, здива на студ, глад и смрт.

И така, со претчувство на недокажана вина и тмурен безизлез, Васил Антевски влегува во една — колку кратка толку и срамна — војна: априлскиот пораз од четириесет и првата година.

IX

АПРИЛ — СЕПТЕМВРИ 1941 ГОДИНА

Васил Антевски се враќа од војната во 1941 како што влезе во војната од 1915 година: селанец од теме до петици, бегалец од веѓи до петлици. За да се спаси од заробеништво, ги заменува по беспак деловите од војничката униформа со парталите од селската облека. Таков, бос во опинци и преправен под паларија, се прибира дома по цела недела талкање, гладување и криење. Да има кој да го чека, нема да го препознае.

За среќа, го пречекува само разурнатиот град, бомбардираното Скопје. Разорани мравулници по улиците, слистени чела од зградите, пожарни греди на чатиите, слепи прозорци по куќите — и ни црна птица на голото небо. Иселен од луѓето, градот е како шупликов камен — да го допреш, ќе се престори во пепел. Но, сепак под грбникот на урнатините, стенка по некој прснат пршлен. А крцкотот од стаклата под нозете одсива во крцкот на скомина под вилиците, заглушувајќи го смрзнатиот крвотек со молкот на стравот.

Васил Антевски се прибира дома на колена, речиси лазејќи. По еден сон, како камен на камен, кој трае додека денот и ноќта неколку пати се епојуваат и одвојуваат — собира само толку сили колку да си свари чај. Планински чај во градска соба, сам среде вителот што ги превртува судбините, ронка топлина освен голтка горчина.

Така, под кризата од чирот, Васил Антевски пре-лежува цел месец дома — на блуткава попора од планински чај и војнички цибок. Ништо не знае што се случува во градот. Прелистува стари книги, проодува со искривена половина и се обидува со саморачен приемник на глуви нристали да ги фати вестите за светот преку брановите на радиото.

Прв човек што го посетува, уште истиот месец, во неговата ергенска соба е — се разбира — Блажо Орландиќ. Гледајќи го свиткан од чирот, со испиени образи и откромени очи,

незавршениот студент се труди своето присуство да го ублажи со шегата:

— Еј, Васо, Васо! Крепи душа, Васо! Крепи душа, да те слуша! Не ни е далеку спасот.

Васил Антевски се сили да се насмевне на неговата здрава смисла за народски хумор, но тоа никако не му успева како ни напорот да го почести со млак чај. Хроничната глад, што го следи од детската попара, сега му се запијавичила во утробата со ноктестото глочкање на воспалениот чир. За срамота, во ова време на судбоносни промени на човештвото — ќе треба да се лекува од банална мирновременска болест, што ги напаѓа ненаситните желудници на малограѓанските епикурејци.

— Важно е дека си жив, — ја остава шегата Блажо Орландиќ. — Добро е пгто си останал жив, макар и по овој срамотен април. Ќе ни требаш, Васо. Нй чекаат нови работи. Ќе ни треба: не секој наш човек, туку сите наши луѓе. Иако не си вистински комунист, ти си добар Македонец. Како таков и треба да живееш за македонскиот народ. Затоа, чувај се колку можеш. Држ' се додека крепиш сила. Доаѓа време кога животите, колку и да не ни се вредни, треба да ги продадеме што поскапо можеме. Кога ќе ти биде подобро, ќе ти се јави човек. Бива?

И, ненадејно како што се појавува, Блажо Орландиќ се повлекува во темнината од која како да не излегува без да ја изнесе искрата на надежта. Млад а веќе маж, со врел стисок на дланката и тврд блесок во погледот, со топлина во гласот и острина на мислата. Кога не би бил илегалец, си мисли Васил Антевски, би имал најдобар помошник во адвокатската кантора. Вака, му останува само да се запраша: дали некогаш пак ќе го види овој снаодлив младич, со здржана насмевка под танкиот мустак и решителни движења на политички затвореник, кој не може повеќе да се замисли со заврзани раце?

Штом доаѓаат Бугарите, три недели подоцна но за три паради попобеднички од Германците, Васил Антевски го фаќа патот за Софија. Го подзакрпува приправничкиот костум, потсобира пари од пријатели на заем и вади привремен документ од новите власти; треба да се пријави во Адвокатската

комора, да го лекува чирот во стомакот и да се подготви за нова правничка практика преку купување јуристички книги и државни закони на Царството Бугарија и Новиот Ред на Земјата. Во Софија Васил Антевски останува десет дена.

За тие десет пролетни дена во Софија Васил Антевски не завршува ни една работа од планираните. Во Адвокатската комора му бараат не само декларација туку и нострификација, за која уште не се знае кој орган треба да се издаде а кој да ја потврди. Чирот во стомакот може да се залечи, но не и да се излекува — и тоа под услов нервозата да му ја напушти утробата. А за купување книги, на сопствен неб и под државна цензура, самоиницијативниот правник го упатуваат на празните книжарници и испрашените антикварници.

Сепак, на Висила Антевски му останува задоволството од запознавањето со македонската емиграција во „новите предели“ на бугарското царство. Тоа е, бездруго, во неизбежниот „Средец“ — меана во која идеалите на македонскиот народ можат да се испијат во готово или пак да се крчмат на вересија, зависно од стопанот кому ќе му ја продадеш душата. Иако, поради самечкиот живот чест посетител на вакви установи, Васил Антевски не е љубител на навикот чашата да се зема како причесна за исповед а масата да по-служи како политичка трибина. Затоа, кога ги гледа луѓето околу себе — ветерани, врсници а умислени занесенковци — има впечаток дека се вратил барем половина век порано, во времето кога според романтиката на историјата пијаниците станувале јунаци само затоа што ја заменуваат чашката со пушка.

Во „Средец“, меѓу другите, Васил Антевски се сретнува и со Венко Марковски, македонски поет. Венко Марковски е веќе познат, не само со гласноста на своето име туку и по насловите на своите поеми. Луѓето го слушаат, децата одат по него, а на вратите им отпаѓаат крилата штом ќе затупоти неговиот феминистички чекор. Васил Антевски знае за него само дека пребегал уште пред војната од Македонија во Бугарија, ама ни го сретнал ни го запознал досега како човек ниту пак прочитал нешто од него како од поет. Затоа му е

интересен: со исконкатите очи што му играат како белки на зејтин, со ломотливите усни што му исфрлаат шарени меури од плунката, со кржлавите раце што му мавтаат над главата, како тупаници на доенче.

Венко Марковски, удирајќи со лактовите по масата, испраќа страшни погледи кон луѓето околу себе и не претстанува да произведува зборови за поезијата, за слободата, за народот, за Македонија. Никој не може да му пререче, ни постар ни поумен, тој тоа го прима како напад на поезијата, на слободата, на народот, на Македонија. На крајот, кога завршува или барем остава и другите да кажат нешто, насамо од Васила Антевски бара поткрепа — не толку материјална, колку морална. Има напишано поема за Илинденското востание или за Гоце Делчев, не е битно, па му требаат средства да ја отпечати — за да стане достоинство на народот, нели? Васил Антевски му ги вади последните 1,600 лева и треба да има чувство дека ги дава токму на народот. Но, додека Венко Марковски му го извлекува ветувањето да му помогне и во продажбата на поемата во Македонија, Васил Антевски се срамува од чувството што не смее ни да си го признае — дека се сретнал помалку со творец а повеќе со трговец.

Како и да е, по враќањето во Скопје Васил Антевски ја продолжува својата мршава работа во адвокатската кантора зад Ибни Пајко. Чирот му е привремено смирен со скрама од лекови, купените закони се сместени во нечитаниот дел од библиотеката, но луѓето од градот сè помалку се обраќаат да ги побараат своите права во новата држава. Нова држава, нова војна, нова судбина — кој да се снајде во тие неизвесности, во кој човекот не може да добие кога и народите губат? И како тој да им префрла за тоа, кога и самиот нема стекнато не само право туку ни сила да ги брани пред тие неизвесности?

Помирен со поразот на адвокатската кариера, Васил Антевски ја откажува контората зад Ибни Пајко и ја сместува во својот стан на улица 222 бр. 27а, веќе мал за оваа нова намена. Тоа го прави во летната сезона на 1941 година, мртва како што можат да бидат мртви и сите воени години. Најпосле, треба да биде и

практичен: кога не може да заработи за сопствениот чир, барем да не плаќа две кирии. Станот му е на кат, со посебен влез и свонче на вратата, додека стопаните се стискнаат во сутеренот за да ја отплатат куќата. И секој што ќе сака да го побара може да го најде, штом ќе разбере дека е на граничникот меѓу Буњаковец, Мала станица, Железничка колонија и Дебар маало.

И навистина, штом ја преместува фирмата од Ибни Пајко на улица 222 бр. 27а, со нејзината позната содржина и стара ламарина: „Васил точка Антевски адвокат“, кај него доаѓа Периша Савелиќ. Иако го гледа првпат по интернацијата, мобилизацијата и капитулацијата, Васил Антевски не забележува на него никакви промени. Самсон си е истиот: кога остануваат во четири очи, тој му се развикува како син на татко:

— Ти си луд! Што си ја обесил фирмана? Поарно да си врзал бело крпче!

Васил Антевски не ја разбира неговата лутина: за разлика од него, тој е легален граѓанин, познат адвокат и јавен работник. Да, но не знае дека бугарската политичка полиција веќе ги прелистува комунистичките досиеја од српската политичка полиција, а таму за Васила Антевски бездруго има и други податоци, освен тоа дека е легален граѓанин, познат адвокат и јавен работник. Не може, според тоа, да не се очекува полициските органи на фашистичката власт од окупаторска Бугарија да останат незаинтересирани за неговата личност. Само прашање на ден е кога тоа ќе го сторат.

— Затоа, — заклучува Самсон како да составува наредба, — да си најдеш друг стан и да не и се пријавуваш на власта. А фирмата да ја симнеш и да ја фрлиш на буниште. Сврши времето на приватниот живот. Овде да оставиш белешка дека си заминал во Софија, да се регистрираш во Адвокатската комора. И да не се предаваш на полицијата, каде и да те побара.

— Ама, станов ми е платен, — му упфа Васил Антевски. — И тоа однапред за шест месеци. Сакав да ја стекнам довербата на стопанот, а и тој не е многу богат.

— Колку за станов, — го прекинува Самсон, — ќе го искористиме за толку. Кој и како, тоа не е твоја грижа. Ти имаш

уште една задача: да собираш пари за Народната помош. Многу пари треба. Наоѓај како знаеш. Собирај од кај што знаеш.

Од каде да собира, се прашува Васил Антевски? Да бара од најблиските пријатели, кој ќе му остане кога ќе дојдат уште полоши времиња? Самиот да даде не е во состојба, зашто нема работа преку целата година. Не што чекаат во селото од него, туку и брат му е на врат во градов.

— Ништо не знам, — му ги чита мислите Периша Савелиќ. — Како што знаеш. Туку, ќе најдеш ти преку твоите врски меѓу граѓаните. Треба само да се одберат чесните, оние што нема да прекажат. Има уште образ и скопската чаршија и скопската интелигенција. Три недели од денеска, во истиов час, те чекам кај Кулата во Тавталице. Со извршена задача. Здраво!

Завидувајќи му на годините, на решителноста, на здравјето — Васил Антевски го испраќа Самсона без збор во погледот. Потоа, облекувајќи се како за визита, излегува од дома, пребирајќи ја во мислите сè истата бројаница адреси кај што може и треба да сврати. Патем, на улица. ги поткупува децата да му ја украдат фирмата, да ја исчукаат бојата и да си ја исечат ламарината за самоделски санки. Од таа игра, што почнува да го позема како бран на суводолица, заборава на чирот што го глочка во утробата.

Уште истата вечер, небаре за неодложна љубовна средба, Васил Антевски доаѓа до клуч на туѓ стан. Тоа треба да е, заправо, една стара кука во Горно Водно, првото село над Скопје. Сопственикот, неговиот колега адвокатот Жика Костов Баждавела, го уверува дека тоа лето нема да ја користи неговата фамилија и му препорачува да се чувствува како во своја кука.

— Макар што нема удопства, сепак можеш да собираш и друштво, — му намига женетиот колега. — Ај, па да нѝ викаш и на свадба! И пријатно летување!

„Удопство, друштво, свадба, летување“ — си мисли со насмевка Васил Антевски, како за мислени именки што му облетуваат околу главата во вид на недофатни а опивачки облаци од мушички. „Драги колега“, му иде да му каже, „ние живееме во два света. Ти во удопства, друштва, свадби,

летувања; јас во лишувања, самотија, тегоби, зимувања. Како ќе нè разберат другите, кога ние самите не се разбираме? По половина век, кога ќе се определуваат спрема нашево време, луѓето нема да нѝ прашаат кон кој свет сме припаѓале, туку каков свет сме изградиле“. Меѓутоа, Васил Антевски не може на својот колега Ж. К. Баждавела да му го дошепне ни тоа дека неговата кука му треба — не за денгубење, туку за криење.

Селската кука во Горно Водно му легнува на Васила Антевски како груба клашна на потен грб. Одајата му е варосана, над зглавјето има свеќа, по душмето козји патеки, постелата тешко покриена, а од сидовите свежо здива на гнило овошје. Долу во дворот тече поток, секирата чека со врвот во пенушката а чардакот гледа кон градот. Дрвјата над чешмата сретсело го задржуваат ветерот низ гранките, па го испуштаат и кога сонцето ги гори покривите од камен.

Од градот до тука треба половина час машко одење. Васил Антевски го минува за четириесет и пет минути, ама со застанувања на пострмните места. Кога ќе му пријде на селото, го фаќа главниот пат: кос сокак, среде кој истекува водата од селската чешма и низ кој минува селскиот добиток. Колите на селаните, со исчашени глуждови на калните тркала, тропaat и се искривуваат на некогашниот макадам без да ги заплашат децата што се накачени на нивните превртливи врвови. За да се разминеш со нив, треба да се припиеш до некоја порта, па и да го потиснеш мандалото што ќе ти се откачи над главата.

Васил Антевски, меѓутоа, се чувствува многу добро, дури и удобно. Како да се вратил во времето, во детството, во утробата што го родила, за да си го земе назад. Еден стар селанец, Велко Црниот, изутрина му носи млеко или матеница — што ќе му се најде. Гледајќи го блед, сув и испиен, тој мисли дека боледува од офтика и му раскажува за својот син, кој со таа болка не стасал да види внук додека други ќе дочекаат и правнуци.

— Пиј, синко! — му вели. — Кога нема млеко, и матеницата е арна. Ќе се умира што ќе се умира, ама здравје нека е!

— Што ќе ни е здравје, стрикото Велко, кога и така ќе се умира?

— Човек треба здрав да умре. И болештини да носи, пак здрав да умре. Како човек. Така останало од старите, тоа им треба на живите.

Исклепан како сач, стврднат како ума — Велко Црниот ги крстосува доловите на Водно како дивојарец, не искажувајќи ја туку потврдувајќи ја срцевината на животот. Тој слегува во Скопје како што слегува до поило — колку да ги брцне глуждовите во живејачката на другите. И, одбиен од тој жабурнак, да се врати кон сртовите, каде што ветровите од сите страни му ги сушат месата во пастрма. Оставајќи му го мозокот, смален до зрно, но способен да про'рти во секој допир достоин за човечки.

Поведен од неговиот пример (дали тоа во него го препознава деда си Стефана, за чиј дух знае повеќе по туѓо кажување, одошто за ликот по сопствено секавање?), Васил Антевски и самиот прави чекор назад кон природата. Гол до појас, се мие секоја утрина со планинска вода, без градски сапун. Своерачно, како дете во кражба, го одбира под квачката најсвежото јајце и го пие уште топло, проверувајќи ја спроти сонцето неговата снежна лушпа. Зазбивтан над дрвеното магаре, сече со крцкавата пила по дузина цепеници од бука и ги реди под чардакот за намерници во невремиња. Одбирајќи ги сѝ пострмните врвици, се искачува кон сртовите на Водно и гледа колку е мал, и тој и врвот, меѓу планините околу него и среде луѓето што ги нема. Собира суви корења, шарени полжави, чудни камчиња. Изненаден, се фаќа себеси како потпевнува. Да го сретне некој познат од градот, ќе помисли дека е избеган од подрумите на Душевната болница.

Кот, по извесно време, решава да слезе до Скопје — во дланката на огледалото Васил Антевски го здогледува своето изменето лице: поцрнето, збрчкано, брадосано. Само очите, тие светулки од копата на ноќта, со намигнување му потврдуваат дека е непроменливо тој. Сепак, кога зема да се бричи, ги остава мустаците. Става очила, се чешла на патец и во стара облека, стуткана и напращена, се упатува кон градот.

Скопје лежи во голата котлина како ранет на бојно поле: секнатите води на летните реки дотечуваат до неговите отворени и запуштени рани, сонцето и правта ги покриваат со крваво набрана кора, околу која избива потта на маката, додека во дупките од бомбите гнилиот жабурнак се стврдува во зелен бигор. Скршени прозорци, сипаничави фасади, паднати фирми. Меѓу излижената калдрма и изабените налани, босоногата сиромаштија претрчува од стреа до стреа — криејќи се колку од гулето на сонцето толку и од јамата на војната.

Па сепак, додека се спровира како зрно крв низ капиларите на сокаците, Васил Антевски се чувствува како дома: погледот му игра како скакулец на камен, дланката му ги допира познатите рапавини на дрвјата а околу срцето му е меко како штотуку да стапнал на песокта од плажата.

Кога минува низ улицата 222, близу до бројот 27-а, со измешано чувство на задоволство, почуденост и страв забележува дека од адвокатот Васил Антевски нема останато ни трага ни глас. Прозорците од неговиот стан се затворени и запечатени со хартија за затемнување, токму како да е отпатуван на подолго време и во неодредена насока. Мирните домаќини од сутеренот, кај кои брата му Никола (а повеќе власта) го чека неговата белешка дека заминал по службена работа во Софија, тромо тропаат со наланите под лозницата и суво кашлаат со старата пумпа. Адвокатската фирма е симната од куќата, однесена на буниште и раскрчмена на децата, меѓу кои веќе ни едно на улицата не го препознава во денгубниот минувач.

По оваа кратка прошетка по сентиментални врвици, Васил Антевски го решета градот во потрага по некогашни познаници. Некои го препознаваат, некои не го препознаваат — сите се зачудени од неговиот изглед, зашто Васил Точка, бидејќи дрт ерген, е познат и како манијачен педант: подобро горда сиромаштија, одошто нечисто богатство. Васил Антевски им објаснува дека западнал во непредвидени тешкотии, дека уште не извадил одобреније за работа и дека во најскоро време ќе им ги врати нивните евентуални позајмици. Така, Бошко Жераиќ, кој држи железарска работилница, му дава 10, 000 лева

и не сака да слушне за рокот и условите на нивното враќање; а Павле Станковиќ, кој се бави со препродажба на пасишта, му врачува 9,000 лева со намиг дека не би имал ништо против ако, место да му ги врати, најде начин да им помогне на вистинските сиромаси. Прекутно, сите знат дека овие средства, вклучително и нивните, одат за Црвената помош; а Васил Антевски знае и задоволен е што еве и старите симпатизери, колку и да им врви приватната работа во воените услови, не забораат сепак од каде потекнале и што им е според тоа соодветното оддолжување.

Тука, истиот ден, пред да ги предаде парите на следната врска — Васил Антевски прави една произволност. Имено, се вртка, од пладне до вечер, околу еден механичар од Тавталице, по потекло Русин а по табиет Македонец: ни вода, ни киселина. Најпосле, Васил Антевски се решава веднаш да му брои колку што треба од купот пари кој не е негов, а пак механичарот се согласува истиот момент да му предаде пиштол под услов кога ќе излезе од дуќанот да не го погледне името на фирмата. Двајцата верувајќи си, а како крадци, вршат трампа на тајните предмети со врзани погледи и веднаш забораваат еден на друг.

За чудо, место да го гризе совеста дека си купил пиштол од народни пари Васил Антевски се чувствува многу подобро со него: допирот на железото, стоплено од неговата снага, го подлажува дека не е сам. Иако никогаш во животот не употребил вакво нешто, а освен тоа во џебовите нема ни еден куршум за да го наполни, тој се чувствува сигурен — како да му е рамен на секој насилник, што ќе посегне не само кон неговата слобода туку и кон егзистенцијата на оние за кои се наменети средствата што ќе му тежат додека не ги предаде. Затоа, Васил Антевски не се враќа во селската кука на Горно Водно пред да се сретне со врската, без која потоа не ќе знае што да прави.

Тоа е Пустата кула, напуштената беговска кука во Тавталице, која и ноќе и дење гледа околу себе со слепи и мртви прозорци, со излупени и искривени сидови, со извадени и украдени ќерамиди, со потклекнати темели и поткосени оаци — како питајќи на мост. Внатре, до единствениот миндер, гол

како прст, води тесна патека од гнили штици меѓу темната згура од однесеното душеме. Тоа бегот, крчмејќи си го наследството, го зачувал барем патот до својата постела — една за раѓање и иста за умирање. Кога навечер низ покривот се вселуваат чавките, од таванот излетуваат лилјациите; а полските глупци и градските стаорци го секое време се бркаат по изедените диреци, делејќи некој изгубен мегдан.

Васил Антевски, како мокра птица на црна гранка, ја чека врската — една ноќ, втора ноќ, трета ноќ. Дење оди низ град и ги обиколува познатите, собирајќи доброволен прилог за Црвената помош. А ноќе, откако ќе прокасне во некоја од народните гостилници, се прибира во Пустата кула и се топли од студениот пиштол. Го знае местото, го знае и времето што се потворува со денови, но не го знае човекот што ќе му се јави на врска.

А врската доцни: градот е возбуден. Германски воен камион е уништен среде бел ден на улица во движење, транспортен јункерс е запален на аеродромот со сиот товар за фронтот, под платното на споменикот, пред свеченото откривање, бугарскиот окупатор наоѓа пароли со црвена мрсна боја: „Долу окупаторот“, „Да живее слободна Македонија“, „Да живее КПЈ“. Каде и да се свртиш, на улица или в гостилница, пред дуќан или под перница, во градот се говори, поправо се шепоти, само за едно: за нападот на Германскиот Рајх врз Советскиот Сојуз. Во старата чаршија, пак, отаде Ибни Пајко и кантората на Васил Антевски, каде што повеќе јасно се шепоти одошто гласно се говори и каде што златните занаети позеленуваат од оксидот на мирувањето, се вадат од пепелта препознатливи пирустии на стари метафори, од типот на: кусиот мустак (Хитлер) се кренал против долгиот мустак (Сталин), оставајќи по узенгијата на таа спрега секој да си става чуденка, прашалник или многуточие; никој точка.

Третата ноќ во Пустата кула се појавува очекуваната врска. По гласот на изговорената јавка, а без ликот зад цепната батерија, Васил Антевски го препознава извесниот Горски. Љубомир Лековиќ, доселен Црногорец и монополски

службеник, кој доаѓал и порано во неговата кантора да бара правна помош за нивни работници западнати во различни тешкотии. Сега, вршејќи примопредавање на парите, со жарта од светлината во неспретните раце, тие се одмеруваат со демнечките погледи на стари познаници, кои во новата средба можат да излезат пријатели колку и непријатели.

— Тоа е сè? — прашува Горски, ценејќи ја со потцекување скромната дебелина на купчето банкноти.

— Сè. Сега за сега, се разбира. И едно прашање.

— На прашања обично нерадо одговорам. Те гледам, меѓутоа, некако растревожен. Да не речам преплашен. Што те мачи, Васо?

— Оттргнат сум. Изолиран, осамен. Од другарите, од луѓето, од светот. Не знам што се случува. Особено по нападот од 22 јули. Што правиме? Не можам да замислам да се кријам од светот, додека се решава неговата судбина.

— Точно. И нема да се криеш. Ние не се криеме, ние се подготвуваме за борба. Тоа усилено го правиме. Колкумина војници го чуваат Железничкиот мост меѓу Скопје и Жостов? Знаеш?

— Не знам. А сум слегувал до Бел камен на капење, што значи дека можам да знам.

— Да дознаеш. Такви работи ни се потребни: од општи политички ситуации од ситни војнички детали. Потаму, да продолжиш со собирање парични средства. Топла облека и зимски обувки, исто така. Ме разбираш?

— Значи, се подготвувате. А јас? Оваа илегална е здодевна работа, човек е оставен сам со себеси. Јас, навистина, сум самец, ама всушност никогаш не сум живеел осамен.

— За сега остануваш во Горно Водно. Во меѓувреме, изврши ги поставените задачи. Ќе дојде човек кој ќе ти каже што ќе правиш потаму. Сите ние во некоја смисла сме осамени, сите се бараме во новите состојби што ни ги наметнува времето. Не „се подготвувате“, туку „се подготвуваме“. Качувај се на Водно, набивај кондиција! Здравео!

Кога го снемува Горски, заедно со игривиот сноп цепна светлина што ги набележува можните врвици на неговите незнајни патишта, Васил Антевски останува — без пари, без палто и без паника. За пиштолот, разбирливо, ништо не признава. Тој товар, тој трет тег на неговата внатрешна рамнотежа, останува неприкосновен под јазикот на неговата волја. Сега, ослободен од едната дузина дилеми, може пак да го нарама остенот на совеста и на него да ја ниже другата половина од неразрешените недоумици.

Првото нешто, со кое се зафаќа Васил Антевски откако се враќа во селската кука на Горно Водно, тоа е да се преобрази кон претстојните околности а не само да се сообрази со моментните. Тоа се редица мерки, што се применуваат како да се однесуваат на друг и кои имаат за цел: лишувајќи го човекот од неговите навики, да ја зачуваат културата на неговата човечност. Васил Антевски не е сигурен дека ги предвидува сите мерки, како што не е сигурен дека тие мерки ќе ја постигнат саканата цел, но сигурен е дека треба да почне со нивната примена врз себеси, зашто нема начин за друга проверка на нивната правилна поставеност и барана ефективност.

Така, небаре реконвалесцент, Васил Антевски — редовно, системно и упорно — пешачи угоре и удолу по Водно, одмерувајќи на секое губење здив со колку нови сили се здобил. Патем, ја отсликува стражата на Железничкиот мост кај Жостов, па дури и кај воените магазини над него. Ги изучува шумите од костен меѓу Нерези и Крушопек; го прекршува грбникот на Каршијак по неговите скрки, карпи и красти; слегува до дивите плажи на градот, уверен дека гол во снагата и престорен во ликата нема кој да го препознае.

Потоа, ги заменува фабричките лекови со народни за својот чир во стомакот, уште повеќе што останува со свеста дека таа болка ќе си ја носи до гроб. Ги одлага пастата за заби и градскиот сипун, преземајќи го толчениот кумур и изворската вода. Ја отфрла свикнатата вдлабнатина на познатата перница и ги прифаќа јазлите на сите пенушки што ќе се подметнат како

зглавје. Се одвикнува да заспива со книга, туку со проблем во сонот. Кожните каиши, што му израснуваат на дланките и табаните, го штитат од убодите на слабодушноста — пред недогледната суровост на природата и вкоренетата неправда на животот.

Додека ова трае цело лето, Велко Црниот го надгледува со потсмев кој сè повеќе омекнува во насмевка и со млеко кое сè почесто се разводнува во матеница. Идат лоши времиња, не од планините туку од градовите. Тоа значи од луѓето, не од бога. А штом идат такви времиња, човек треба да се одвикнува од прилежното и да се привикнува со жестокото, кога покрај сувото гори и суровото.

— Кога нема млеко, и матеницата е арна! — Го подучува, го утешува, го насрчува Велко Црниот, повторувајќи ги своите стари вистини кои векот ги потврдува како нови. — Кога нема матеница, и водата е добра. Стига да ја има. А, знаеш, кога е жив и здрав, на човека и водата му е слатка. Само, не знам зошто ти е она сечење дрва: ќе зимуваш овде?

Васил Антевски, обземен од системот на своите движења, не го ни слуша: му се чини дека цел живот го слушал, толку му се познати неговите вистини. Чувствувајќи со секој ден како жилите во снагата му се затегаат, како стисокот му зацврстува и како погледот му се изострува — Васил Антевски мисли само на оној момент кога ќе дојде човек кој ќе му каже што да прави потаму.

Во почетокот на септември, едно утро што осамнува со срамлива скрама од далечна есен, Велко Црниот доаѓа и без млеко и без матеница. Место тоа, како речна бајка, во рацете држи дрвен склопец — го префрла од дланка на дланка, ни го дава ни го отвора, час го погледнува а веднаш потоа бега со погледот од него. Макар што џупското лето е уште далеку, Велко Црниот е смрзнат како него: здрвен, смален, збунет.

— Што е, стрико Велко? Денес нема матеница? — го пречекува Васил Антевски, гол до појас и сцрвен до рамењата од студените извори на Горно Водно. — Здравје. Ќе пиеме вода. И водата е слатка, кога нема матеница. Така ли е?

— Така е, синко. Уште водата што не ни е скусена. — Го следи Велко Црниот до собата на чардакот, во која сечилото на сонцето ја распорува светлината како презреан плод. — Ти носам поздрав од твоите.

— Од кои мои? — се сепнува Васил Антевски. Сè уште гол, сега и тој збунет, гледа бело во Велко Црниот кој покажува со раката: не кон градот, туку кон шумите од костен по падините на Водно. Колку што памети, тој нема роднини ни во градот ни во селата. Освен ако брат му Никола не се вратил од сестра им во Оморани, па заседнал во станот на улица 222 број 27а. Но, тоа е невозможно, без тој да знае. Што сака да каже стрико Велко — тој сач од немаченост, таа ума од заумност?

— Кои мои, Црни Велко?

— Твоите, другарите!

Без чудење повторува Велко Црниот, покажувајќи кон шумата од костен над нив. Во собата, меѓутоа, допира само шумот од дрвјата, кои над селото треперат со влакнестите опачини на меките лисја. Кога ќе заесени, лисјата ќе се сронат од гранките низ стеблата до корењата, а нивниот исушен шум ќе се свие во празните полжави.

— Чекај, стрико Велко. Седни, почини си. Така. Успокој се. А сега, ако сакаш, почни одново. Ништо не те разбрав досега. Кои мои?

И навистина: кога седнуваат двајцата, на излижаните треножници, еден спроти друг со колениците, лактовите и брадите, сè излегува просто и едноставно. Токму како да си ставил мангал меѓу нозе и како да си ја отпретал жарта со дланките. Само што Васил Антевски, со олабавена интелигенција колку со затегната кондиција, бавно сфаќа и тешко го прима фактот дека емисарот, кој му е сегашната врска и од кого ја позема наредната задача, е никој друг туку Велко Црниот.

Од недовршените зборови и дополнителните гестови на скожуравениот Водњанец, Васил Антевски разбира николку работи — кои истовремено го изненадуваат, го радуваат и го збунуваат:

— Прво — дека оние негови другари, на кои со пале-
цот преку рамо покажува Велко Црниот, се всушност
партизаните, излезени во одред над Горно Нерези од пред
дваесетина дена. Лоцирани во костеновите шуми меѓу
Пантелејмон и Крушопек, тие се обучуваат за акција без да ги
раскинуваат врските со градот. Со жалење, Васил Антевски во
себеси констатира дека токму низ тие шуми не поминал веќе цел
месец, во барање на голите скрки за своите кондициони
тренинзи. Горски значи, не го излажал, а можеби и го следел од
некое стебло, начудувајќи му се на упорноста. Баш сум бил
будала, си заклучува Васил Антевски, сум им бил и на нишан.

Второ — дека вчера, поправо сношти, во Скопје имало
блокада, и бугарската полиција ја открила во водњанско маало
илегалната печатница. Боро Папучар, одговорен за
партизанската техника, се пробил со оружје од приземната
куќичка број 17 на улицата 335, убивајќи го притоа првиот
окупаторски војник. По едноноќно лутање со сите скинати
врски, тој е веќе поврзан со партизанскиот одред. А одредот, од
распрснатите шуми меѓу Нерези и Крушопек, од утрово е во
движење, за да ја забележи трагата пред озлобените потери. Зар
не слушнал ништо ноќва — никакво пукање, никакво движење,
никакво шушкање? Мора да спие како лажа на тврдото зглавје.
Уште еднаш будала, си заклучува Васил Антевски, штом не сум
ги надушкар барем непријателите; кога веќе другарите не сум
бил кадарен да ги насетам на чекор одовде!

Трето — дека уште веднаш, од овој триножник, треба
да се префрли во Скопска Црна Гора. Сам, како што знае и умее,
без да остави трага од себеси, ни во врска со Велко Црниот ни
во врска со селскава кука. Таму, во манастирот Свети Арангел
над Кучевиште, треба да се појави како трговец под име Васил
Точка. Потом, да ја продолжи задачата со собирање средства —
пари, облека, храна. Тоа значи дека не смее да оди по некој од
можните патишта на одредот во движење, туку дека треба да
помине низ самиот град за да ја изврши поплатната обврска. По
трет пат будала, си заклучува Васил Антевски, да се прошеташ
меѓу жици без да го издадеш своето присуство.

— Четврто? — прашува Васил Антевски. Гледајќи во Велко Црниот сосема нов човек, кој му израстува пред очи како гупски цвет од вековна ума.

Нема четврто, синко! — завршува Велко Црниот. Па му го подава склопецот; изделкан, истанчен, измазнат од неговите црни прсти. — Само ова: чај за твојот чир. Да си ми здрав, жив и четворен!

X

СЕПТЕМВРИ — ОКТОМВРИ 1941 ГОДИНА

Скокајќи од Водно на Скопска Црна Гора, Васил Антевски стасува само да ги брцне глуждовите во калта на Блатијата. Калдрмата на Скопје, штрбена од крастите на планината, ја чува глејта на глината. И потсетува, излитена под петиците како змиска кожа, од песокта на колку села се стврднува бигорот на градот.

Во еден единствен ден, носејќи го на една страна склопецот од Велко Црниот а на друга клопчето од купениот пиштол, Васил Антевски го поминува градот како црвец дрвото. Божем на слепо, ги избегнува јазлите врзани за него а навраќа на местата што му го отвораат патот натаму. А на полно

рационално, дис танциран од себеси бидејќи преправен во друг, макар и без да си признае, тој на извесен начин се простува од градот.

Свршено е со неговите легачења над прашните книги, свршено е со неговите талкања по дивите нлажи, свршено е со неговите боледувања во осаменичките соби, свршено е со неговата кариера по скапаните канцаларии. Свршено е со еден Васил Антевски, сега настапува друг Васил Антевски. Па сепак, колку и да е решителен, тој тешко ја заменува својата осаменост во градот со препуштеноста во планината.

На Васил Антевски тешко му е и тоа што мора низ градот, кој му е прираснат како роден, да минува како намерник ако не како патник. Во работничка облека, со пуштени мустаки и очила на чело — тој е свесен дека само за миг се прикрива пред луѓето, кои многу добро го познаваат како нивен бранител. Зашто, штом ќе проговори, и најдалечниот пријател го открива до вистинската лика. Па макар што упорно се претставува како селскиот трговец Точка и одбива дека има некаква врска со познатиот адвокат Точка, за кого самиот тврди дека е заминат во Софија по дозвола за работа, сите во дослук знаат дека тоа е само една маска како на Прочка, кон која треба да се придржуваат додека траат правилата на играта. Така, на работ од ризикот, Васил Антевски во текот на тој единствен ден ја извршува и својата задача во врска со Народната помош.

Истиот ден, пред зајдисонце, Васил Антевски ја пребродува и баждарницата во Чаир, па го фаќа патот меѓу лозјата кон Скопска Црна Гора. И, како селанец од пазар, скриен од погледите на луѓето во заветрината на еднекот, ги пребројува собраните средства од Народната помош, задоволен од тоа како дете по Коледе. Одењето по лозјата не му е тешко: тоа го прави веќе цел месец, откако е излезен од станот, браздејќи ги и десните и левите брегови на сите реки што го поткопуваат градот, додека само една крвава истечува од неш. Сега, меѓутоа, во лозјата има и по некое бистро зрно на гроздовите, а тоа е како на јазикот да ти се топи икрата на силата.

Вечерта, во Кучевиште, на врска му искрснува еден студент по медицина, кого тој го знае како Мирко а кој всушност се вика Чедомир Миленковиќ. Мирко го поведува од селото до манастирот и Васил Антевски занокува во Свети Арангел како трговец Точка. Студентот Мирко, разбирливо, се губи уште истата ноќ, со противречно сознание кај него дека не е од Кучевиште туку од Чучер.

Манастирот, тој чатал на ветер, ноќта испушта шумови како мртва светлина гнилиот корен. Пренесувајќи се од шумата во косата, од чатијата во черепот, од гредите во коските и од рогозината на кожата — тие шумови му се вгнездуваат во кошмар, од кој Васил Антевски испливува дури кога се разденува. За да открие, банално, дека лежел во гнездо од болви, што му го јаделе тврдиот табан на здравиот сон. Измивајќи ги лошите соништа со лесната вода, тој е прв иа нозе и веќе го има изодено дворот кога калуѓерот го вика на појадок.

Дробејќи го сувиот леб и омекнувајќи го со млакиот чај, Васил Антевски го распрашува калуѓерот за околните села и што може во нив да се купи под рака. На масата муви, под масата мачки, во дворот кучиња, на дрвјата чавки, а во работ од фанелата — ноќешна болва. Селата со манастирот ги поврзува истанчен свон на проретчени стада, додека камбанаријата стои во молк пред да се стресе во возбуда што ќе ја срамни со камењарот. Калуѓерот, пак, потечен од усмрдена постела, еднолична литература и метилен алкохол, безволно одговора на поставените прашања и нестрпливо очекува да остане сам. Неговиот згаснат поглед упорно бара некое изгубено тло, од кое некогаш потекнал неповторливиот допир со простосмртните нешта.

Васил Антевски заклучува дека, ни како трговец ни како адвокат, не може да воспостави врска со калуѓерот. Само манастирот, и тоа дење, го привлекува со чардаците што висат на облаци, со праговите од кои се сопнуваш на тајни и со потокот полн како око. Па, макар што секој ден се кани да тргне во трговија по селата, Васил Антевски само се сели од еден чардак на друг и се начудува на тоа што го гледа сè истиот

манастирски двор од различни места. Како од панаѓурска дулбија, што го измива простото камче до просирната белина од која почнува да зрачи усвитеноста на виножитото.

По некој ден, по таа лажна денгуба, на знак од врската Васил Антевски оди во селото Чучер. И таму, во куќата од родителите на Мирко, запознава млад човек кога го викаат и по име и по презиме, Ацо Ордев. Додека родителите на Мирко се отворено напредни луѓе и веднаш кажуваат дека партизанскиот логор е блиску до селото, Ацо Ордев е молчелив, претпазлив и испитлив. Тој го води Васила Антевски на вечера и ноќевање кај себе, а патеи го распрашува кого познава од патризаните во логорот и колку пари носи со Народната помош.

Васил Антевски му признава дека го познава Горски и дека има в џеб околу 20,000 лева. Ацо Ордев му бара 1,000 лева, веројатно за да провери дали навистина ги носи парите, па го советува да врши набавки во повеќе села — за да биде во движење, да не оптоварува едно село и побргу да ги претвори парите во материјали. Сврталиште ќе му остане манастирот Свети Арангел, тој ќе го бара таму за Да ги презема купените стоки а во меѓувреме ќе узнае од другарите во логорот што потаму треба да прави трговецот Точка. Васил Антевски го моли да им пренесе дека би сакал, откако ќе ја исполни задачата со средствата од помошта, да им се придружи во одредот. Ацо Ордев му ветува, а во него може Да се верува: бистар а воздржлив селанец, тој има мисла во движењето и одговорност во зборот.

Кога се враќа во манастирот, трговецот Точка за неколку дена набавува канти маст, вреќи брашно и едно планиско сирење, кое го има обликот, вкусот и тратот на испуканиот пченкарник што го дели окупаторот на купони во градот. Меѓутоа, одејќи еден ден кон подалечните села, Васил Антевски навистина го избегнува претресот во манастирот, ама и го губи сиот провијант што го заплenuва полицијата. Полицијата цел ден претресувала и во селото, а неколкумина го чекале сето време во манастирот.

— Се сомневаат дека си трговец, — му пренесува калуѓерот. — И јас се сомневам, — си признава. — Навистина, што човек си?

— Бескуќник како тебе, — веднаш му признава Васил Антевски. — Ти си му се посветил на бога, јас на нешто друго што го сметам за рамно на тоа. Во секој случај, кога ќе сфати дека не бива да се бави само со себе, човек треба да стори барем нешто за другите. Прав ли сум?

— Вака, како што зборуваш, прав си. Белки така и работиш.

— Се надевам, — се смешка Васил Антевски и му го вовира во стисокот долгот од својот престој. Додека и од топлината на дланката и од отвореноста на погледот сфаќа дека и друг пат може да смета на проста гостољубливост во овој манастир на сенки, шумови и провеви.

Сега, кога не може да остане во манастирот, кога полицијата му е зад петици и кога нема каде да се засолни — Васил Антевски тргнува по оставените траги од партизанскиот одред, во надеж дека некоја сè уште жива или барем видлива нишка ќе го доведе во дослух со огнот што го носат тие и кој единствен се чини дека може да го прибере. Никој како илегалецот кој изгубил врска не знае што значи да си фрлен во светот: сам, гол, туѓ. Под стравот од допирот со луѓето, од кој секој може да биде повод да пропаднеш во живата кал на провалата, се крие всушност незаменливата потреба да се биде заедно со нив — колку во доброто, уште повеќе во лошото.

Подгонет од парадоксот на таа противречност, Васил Антевски целиот следен ден се провира низ просторот меѓу Кучевиште и неговиот манастир и меѓу Чучер и неговиот манастир. Одејќи повеќе по стапалки на полицијата одошто по трагите на партизаните, најпосле во напуштениот конак над Чучер наоѓа нешто што му се чини дека го води кон неговите другари: тоа е венец од лук, обесен над студеното огниште и оштрбан до последната главица. За миг му се присторува, освен тоа, дека воздухот околу него ја издава миризбата не само на лукот, туку и на чадот и на потта.

— Намуртените деца, што ги чуваат преполовените стада над селото и манастирот, како да му го потврдуваат тоа: тие не кажуваат со зборови, туку со погледи. Онемени од војната што се води над нивните глави, во нивно име а против нивната иднина, тие не се ослонуваат повеќе на разумот и јазикот колку на инстинктот и гестот — знаејќи веќе дека ова е време на сверовите а не на разбирањето. Но, макар што од нивните навестувања дава да се насети кон каде може да се бара патот на одредот, Васил Антевски само им заблагодарува со по некој лев и се упатува надолу кон селото.

Зар да го бара, како игла во сено, подвижниот одред во растресената копа на Скопска Црна Гора? Кога ќе го опфатиш небото, додека да се свртиш околу себе, половината од него го покрива снагата на планината. Ќе ти останат ли сили да го издржиш правецот, на кој никогаш не знаеш дали ќе ја погодиш целта? Подобро да се вратиш на гумното, на кое е зрното од грстот што го бараш да те одведе до житницата. Па макар гумното да е и чистина накриво што коси, носејќи го по ветрот плодот место плевата.

Вечерта, под јакуцката на мракот, Васил Антевски слегува во Чучер. Каменеа на патот, палеж во воздухот, црвојаднина во тишината. Надушувајќи ги утрешните потери, селото притаено дише — топлејќи ја земјата на која лежи со откриените слабини, ослабениот здив и отруеното пречувство. Кога затропува на портата од Ордевци, една цврста рака го повлекува во дворот пред да се заклати мандалото.

— Ајде! Бргу! Каде си? — го облетува рој од шепот, како крилја на лилјак. И Васил Антевски го гледа пред себе Ацо Ордев, кој мавта со рацете како да плива кучешки спроти бранови. Сака да му објасни дека наминал тука, без договор, од немајкаде, но овој му ја затвора устата и го поведува кон племената. Таму, во думанот на сеното, му нарачува да чека, залажувајќи го со крцкав краешник.

Потоа, кога од пукнатините на покривот прокапува небото со мразулците на свездите, Ацо Ордев пак се појавува од мракот. Одвај дочекувајќи го, Васил Антевски му иде во

пресрет, од думанот на сеното, со суво грло и илјада прашања. Но Ацо Ордев не го остава ни да зине, туку го натоварува со вреќа леб и го поведува по себе како добиче. Тој пак самиот, освен уште една вреќа леб, граба од гредата стара пушка, на неговото рамо легната како лута ластегарка. Така натоварени, со грбави сенки зад себе, се искрадуваат од селото како гаврани на чатали.

Патем, кога приседнуваат да поземат здив, Ацо Ордев ја клати главата над вреќата. Васил Антевски помислува дека го фаќа дремка, но Ацо Ордев мрмори нешто под нос а брадата не му паѓа на градите.

— Што е? — прашува Васил, доближувајќи му се во темнината.

— Тешко! — го слуша како си шепоти, не гледајќи во темнината каде што може да се сопне од него туку во далечината каде што може да го види одредот.

— Што е тешко? — го тресе за рака Васил Антевски, како навистина да го вади од дремка.

— Тешко! — повторува Ацо Ордев, но сега за него. — Тешко да те примат во одредот, тешко да останеш таму!

Очите на Ацо Ордев, фосфоресцентни од илегалата, го фиксираат како знак за опасност што сака да го скршне од главната насока.

— Зошто тешко? — повторува Васил Антевски, повеќе за него одошто за себе. — Зошто да не ме примат? Зошто да не останам?

Каде да оди по ѓаволите, во овој испревртен свет, кога во него не се нашол и пред да му го види грбот? Каде да оди, кај да се истопори или да се вовре, за да ја зачува онаа малку човештина, без која ќе е мртов пред да го легнат на плеќи?

— Зошто? — свикува Васил Антевски, зачепчувајќи се за неговиот студен поглед и за кундакот од неговата пушка.

— Затоа што си болен, другар! — Мирно, ладно, реално му одговора Ацо Ордев, спуштајќи ја својата корава и спокојна дланка врз неговата кревка и растреперена. — Ти не се слушаш. Но, кога одиш, на сто чекора околу тебе се слуша твоето

мачење во одењето. Ти стенкаш, не дишеш. Не е работата во тоа дали самиот ќе издржиш. Ќе ги оддадеш сопствените другари. Сфати, сам го гледам тоа!

— Нема врска, — одмавнува Васил Антевски. — Тоа не е ништо, — го остава неговиот поглед и неговата пушка. — Ќе навикнам, — се смешка, макар што темнината му ја покрива и насмевката и нејзината изнасиленост. — Вистина, бев болен. Поправо, страдам од чир во стомак. Но издржливоста е работа на вежбање. Не ми е ништо, само немам здив. Ќе навикнам, ти велам! — Не кажувајќи ги, притоа, своите тренинзи во пешачење, сето ова лето, од крај до крај на скопската долина и по ридовите со лозја. Зар уште не се видливи покажете од тие напори, кога сета надеж тој ја пренесе на нив?

— Ќе те вратат, — ја клати главата Ацо Ордев.

— И да те примат, пак ќе те вратат! — Со неумоливоста на стисокот, тој со едната рака ја префрла вреќата преку рамо а со другата ја боде пушката во насоката што ја пробива. — Ова сега не ќе е ни играчка ни плачка. Туку битка, од која ќе мора да се излезе со сонце место со крв на очите! — Па, одмерувајќи со каков напор го нагрбува својот товар, ја позема стрмиката што се дроби под цврстите петици и заискрува со врвицата на упорните стапалки.

Точно на полноќ, како да ги лупеле колениците по залудните ридови за да го дочекаат закажаното време, се спуштаат на Лепенец. Палавата вода, која дење ја минуваш со завратени пачи, бучи во тишината — како да урива карпи, како да копа витли, како да носи мостови. Меѓутоа, до самото осамнување, никој не се појавува на договореното место.

Вознемирен, Ацо Ордев го смирува Васила Антевски: му наоѓа бусија во ридот од која има поглед на реката, му ги тупосува двете вреќи со леб и му нарачува да чека додека повторно не се смрачи. Самиот пак тој, припивајќи ја пушката од кундакот на рамото до дулото под коленото, се враќа кон шумите меѓу голите врвови на планината и голуждравите села во подножјето.

— Долу, кај онаа колиба, ќе се појават Горски и Стрико. Горски го знаеш, Стрико не го знаеш. Ако не во примрак, на полноќ

или в зори сигурно ќе се појават. Ти чекај тука и никому не покажувај се. Имаш леб, еве ти вода. Ајде, со среќа!

Васил Антевски, тој ден, на 18 октомври, останува сам. Како во учебник по запознавање на природата, го гледа сонцето како го прави својот секојдневен пат по вообичаеното небо. Меѓу нозете има тврд леб, во рацете има млака вода. Околу него шуштат гуштери, стенкаат стебла, се врвчат мравки и се ронат камења. Напати, меѓу раздвижените грмушки, се појавува по некое ромнодушно око на залутан добиток, додека тревата налегнува од далечните довикувања на оретчените овчари.

„Итар селанец“, не му излегува од глава на Васила Антевски Ацо Ордев; не му излегува откако е влезен пред некој ден и откако ќе излезе уште утре. „Ми кажа една метафора за битката, крвта и сонцето. Па го снема. Ефектна метафора, нема што. Ама, ме остави на цедило, без да му трепне око. Брзите ќе ги бијат битките, итрите ќе ја бистрат историјата. Тоа ќе е новата поделба на заслугите, пардон: на улогите, откако ќе се избори победата“.

Единственото чувство на сигурност, меѓутоа, Васил Антевски — тој ден, на осумнаесетти октомври, напивно сам — го наоѓа во пиштолот од кој уште не нукнал. Имајќи го во дланката почесто одошто лебот и водата, тој ја издржува на грбот гомарната гасеница на бескрајниот ден. И само едно зрно, меѓу уверувањето и сомневањето, му 'рти во умот додека главата му се врти од изгревот на сонцето во бистра крв до залезот негов во сопстената рана: „Нема да ме вратат. Јас припаѓам таму. Местото ми е со нив. Со сонце или со крв, во битката мора да се влезе. Победува оној што е готов и на пораз“.

Во првиот примрак, кога виделината ја извлекуваат сртовите на планините и кога долината ја преплавува здив на реката, кај колибата се појавуваат двајца луѓе. Тие ја обиколуваат, сиркаат во неа, се вртат на сите страни, па седнуваат свртени кон сртот од каде што тој треба да искресне. Васил Антевски се мачи, барем во едниот, да го препознае Горски.

Но фактот дека никогаш не се сретнал со него на ваква оддалеченост не му дава за право да поверува во нешто во што всушност само се надева. Затоа, влечејќи го пиштолот од џеб, се доближува до колибата.

Меѓутоа, веројатно повеќе по шумот одошто по видот на движењето, тие први го забележуваат. Вадејќи од пазувите оружје, му свикуваат да застане и самите станати, како две бостански плашила кои со еден вкочанет гест ги запираат сите налети на гладните намерници. Васил Антевски, следејќи го летот на нивните извици, се прашува кој е гласот што му е познат: оној одлево или оној оддесно, или пак ни еден од двата?

Сепак, се решава на ризик: — Горски — довикнува. — Јас сум! — Ни едната од двете сенки, згрутчени во примракот, не се издава со ништо. Како да сраснале со тишината, како да скипнале во пејзажот, како да ги избришал шумот на разломотениот Лепенец. — Јас сум! — Се огласува пак Васил Антевски, заборавајќи на пиштолот кој излишно му виси како студена чкунка. „Ако не ми се одзве“, си мисли, „ќе морам да го исправам дулото: се фатив за орото!“

— Кој си ти? — прашува едната пенушка. — Кој и да си, рацете горе и стапувај напред! — ја натпрашува другата пенушка. „Тој е, тој“ се убедува Васил Антевски, препознавајќи ја острината од гласот на Горски. Па, враќајќи го пиштолот во џебот, се спушта по ридот и ги слуша камењата како одат по него. И, како што се доближува до колибата, така сè помалку верува дека во едната од сенките ќе го пронајде Горски. Но, веќе е доцна: битката, во крв или во сонце, тој ја почнува со пораз.

Токму во моментот кога се домислува како да се сопне и во паѓањето да се добере до пиштолот за да пука, спроти него го прифаќа веќе препознатливиот глас на Горски: — Васо, ти ли си? Ти ли си бе, Васо?

— Во него, во гласот на Горски, инаку безбоен и бесчувствен, сега има и збунетост, и зачуденост, и радост. Гледајќи го, пипајќи го, вртејќи го, тој незадржливо се смешка и виновно му објаснува на Стрико: — Ова е Васо, наш другар, го знаеш! — Стрико безизразно му потврдува: — Зарем, Васил

Антевски, адвокат, кој не го знае! — Соземајќи се од изненадата на средбата, Горски строго се враќа на прашањето: — Од каде ти овде? Ние чекавме друг. Некоја збрка има тука!

Васил Антевски му образлага: почнува од Водно, па преку Скопје доаѓа до Скопска Црна Гора, за да заврши со тоа дека, освен до одредот, сите патишта му се затворени. Притоа, претпазливо потсетувајќи го на нивниот разговор во Пустата кула, се труди да биде убедлив колку за него уште повеќе и за другиот. Стрико, кој стои меѓу нив како исправена пушка и будно го следи нивниот дијалог, останува за Васила Антевски се уште нејасен: кој е, што е, каков е? Не памети дека го познава од некаде, не претпоставува што може тој да знае за него. Само има впечаток дека, ако се најдат на еден заеднички детаљ, ќе го препознае во една состојба — колку несоодветна на сегашнава, толку неизменлива од тогашната.

„Имам паметење на примитивец“, си мисли Васил Антевски додека му објаснува на Горски: „за да знам некого или нешто, морам да ги имам во едно барем името, ликот и местото; штом една од овие соетавки ќе се измести, ќе избледи или ќе испари, моето сеќавање е сакато и јас излегувам едноставно смешен. Не само смешен туку веќе сенилен, се исправа. Нивните три дишења се испаруваат неизмешани во темнината, а тие прилегаат на забивтани коњи, кои во следниот момент ќе се расклоаат меѓу себе. Васил Антевски се стреснува: сланата на тоа сознание му ја наежува кожата, му ја затресува раката, му ја смалува снагата. „Стареам ли веќе“, се прашува уплашено. „Без да сторам нешто, што ќе ми го оправда животот“.

— Ништо, — заклучува Горски. — Од она што се договоривме, ништо или речиси ништо ни си сторил. Требаше да останеш во градот. Во градот или околу градот, сеедно. Требаше да останеш во илегала и да ги користиш своите врски со нашите симпатизери, за помагање и снабдување на одредот и движењето. Што имаш собрано? Пари, добро пари! Но нам ни треба и оружје, облека, храна. Знаеш ли дека веќе на шверц има оружје? Што носиш со себе? Стрико, што правиме со него?

Збунет, Васил Антевски покажува со едната рака кон вреќите леб а со другата кон левовите во џебот, не можејќи да се

начуди на пресвртот во односот на Горски. Се му се чини дека за тоа придонесува присуството на Стрико, па повеќе кон него го свртува својот поглед и оттаму го очекува знакот на разбирањето. Револверот го чува како последен аргумент. Заедно со острината на воздухот од планината, сфаќа дека таков провев од чистина проверува и во односите меѓу луѓето. Опиен е од тоа, но не и обесхрабрен.

Одам по лебот, — вели. Колку да се соземе самиот, толку да ги остави сами: нивната одлука, знае, не може да е против него, каква и да е. Барем се надева.

На враќање, обратно од качувањето, не брза: едно да им остави повеќе време, друго да не им се појави зазбивтан. Двете вреќи, притискајќи го со колениците до камењата, му го извлекуваат јазикот од напор. „Не ми е тешко“, се теши. „Само немам здив“. Да не е видливо од месечината, која го повторува небесниот пат на сонцето, ќе помисли дека мракот а не уморот му го затемнува погледот.

Кога се исправа пред нив, тие го дочекуваат без збор: како да не разговарале, како да не се расправале, како да не се договарале. Само му ги поземаат вреќите, му даваат знак да ги следи и тршуваат кон реката. Тој оди по нив, како месечар кон работ на својот сон, а брановите на реката ја надгласуваат тишината и никој по нив не ќе ја узнае трагата на кутриот удавеник. Така, кршејќи ја месечината со колената во вода, го минуваат Лепенец. Како што маалските мангупи, со облеката на темето, ја газат градската плажа за да се спровнат во стадионот, за да се излудираат во паркот, за да се испрчат на корзото. И дури кога стапнуваат на другиот брег, со мокри лакти а сув товар, Горски му се обраќа гледајќи кон Стрико. Гласот ку е воздржан, а рацете зафатени околу одмерувањето на товарот по еднакви делови. „На тројца,“ забележува Васил Антевски.

— Стрико и јас, — зборува Горски, како да го дели лебот на избројани залаци против што не може да се вложи приговор, — Стрико и јас решивме да те примиме во одредот. И покрај сè. Сега одиме таму. Одредот треба да ја потврди нашата

одлука. Ако си решен на тоа, кревај го својот дел од товарот и оди по нас. Другарите нè чекаат.

— Да, — потврдува Васил Антевски. — Мојот дел од товарот.— Изненаден е колку од нив толку од себеси: ни знак на радост, ни посег на прегратка, ни извик на клетва. „Колку просто“, си мисли. „Колку едноставно доаѓаат моментите во животот што решаваат за неговата судбина! Како, кревајќи го товарот од земјата, да си ја клаваш главата во него“.

Истата ноќ, додека месечината се истрива од небото како точило од камен, одредот полага заклетва пред Самсона како пред член на Месниот воен штаб, Самсон го соопштува решението за нов командир на одредот да биде поставен Горски а стариот Мирко да се повлече на друга работа, а Васил Антевски станува нов борец и одредот му одредува партизанско име — Дрен. Дрво што се витка, а не се крши; гранка што расте право, од калта до светлината; прачка, за удар по неправдите а за укиит на добрината.

„Толку ли сум здрав“, си мисли Васил Антевски, „за да бидам дрен“? Па, во потврда на тоа, го врежува пиштолот во кожата како ножот што влегува до срцевината.

ОКТОМВРИ — НОЕМВРИ 1941 ГОДИНА

За Скопската котлина, колку што паметат пирустиите на неговиот котел, преминот кон есента, на октомври во ноември, секогаш бил слив барем на четири бои во една единствена безбојност. Зелената боја на пресечените шуми, жолтата боја на прегладнетата земја, црвената боја на препечените плодови, модрата боја на препаленото небо — сето тоа, како низ бакарна инка на панаѓурски пророк, се слева во сивата боја на есенскиот дожд. И никој тогаш, од облакот над клепките до калта под петиците, не може да се одлепи од тоа мокро, гомарно и зиморливо сивило. Сè додека првата пупка на пролетта не пукне под прстите, како рана што ја кине кората на крвта под собраниот гној.

Оваа есен, меѓутоа, преминот во времето на дождовите настанува уште во октомври. Истата ноќ, по заклетвата на одредот, небото се затвора а облаците промокруваат. Така што, кога се искачува на ридот Рулево, меѓу станицата Шар и селото Вучидол, одредот е веќе прокиснат и се пуши во мракот како бачило фатено пред зимување.

Но, и покрај дождот, Васил Антевски се чувствуваše добро. Врз натежнатите раменици му виси палтото „микадо“, панталоните од чоја му се намокренi само на колениците, додека војничките цокули, потковани со клинци, уште му ги држат прстите стоплени. Само качкетот, со кусиот поткршен штит, одвај го заштитува од сорот на дождот. Васил Антевски, меѓутоа, не жали заради тоа, туку дека на качкетот уште нема црвена петокрака звезда.

Кога Горски дава одмор отаде ридот Рулево, Васил Антевски седнува до него и му предава, здиплена во корици од бележник, пачка книжни банкноти.

— Тоа е она што го собрав за Народната помош. откако тргнав од Водно за Скопска Црна Гора. Освен провијантот.

— Колку има овде? — прашува Горски, ставајќи го веднаш неговиот бележник во својата командантска торбичка. — Само еден ден се задржа во градот, така?

— Дваесет илјади, — одговора Дрен. — Ден без ноќ.

— Штета! — забележува Горски. — Требаше повеќе да те користиме во градот. Во одредот можат и други да дојдат.

— Јас сум во илегала од април, —го потсетува Дрен. — А, и покрај сите маскирања, светот ме препознава. Адвокатската практика, за жал, ме направила популарен. И таму кај што треба, и таму кај што не треба.

— Знам. Тоа е веќе свршено. — Па, забележувајќи дека Дрен уптге еднаш посега по џебот и мислејќи дека сега ќе го предава пиштолот, веднаш го спречува: — Не. Нека остане кај тебе. Сега за сега, до новиот расподер на оружјето во одредот. Каков е?

— Марката му е, — налучкува Дрен да погоди, — ми се чини „Штаер“.

— Добро, — отсечува Горски. — Си пукал од него?

— Не, — признава Дрен. — А немам и муниција, освен еден куршум во него.

„Да не се предаде на непријателот“, — помислува Горски.

„Да не се предадам на непријателот“, — се потсетува Дрен.

— Ништо, го успокојува Горски. — Ќе го испробаме, овие денови, со наша муниција.

— Во акција? — прашува Дрен. — Ќе одиме во акција?

— Не во акција, — го коригира Горски. — На обука. За акции е рано. За акции ќе чекаме директиви од градот. А ти, штотуку дојден, веќе за акции?

— Така мислев, — се објаонува Дрен. — Мислев дека, штом исфрламе одред, тој освен политички треба да дејствува и војнички.

— Така е, — се согласува Горски. — Само е прашање моментот: кога, како, каде? Тоа, до извесна мера, е и над нас.

— Над да, но не и надвор од нас, — се осудува да забележи Дрен. Па, да не излезе дека претерал, го сведува сето на себе: — Не сакам да се сфати дека со доаѓањето во одредот сум се засолнил од илегалата. Опасноста е еднаква на двете страни, но оружјето за дејствување може да е различно. И треба да е, по мое мислење.

— Веројатно си прав, — му признава Горски. — Не веројатно, туку сигурно, — додава, притегајќи се пред да стане. — Но, до тоа треба да се дојде организирано а не индивидуално. Милам дека ме разбираш.

„Дисциплина“, — се потсетува Дрен, следејќи го. — „Порано партиска, сега и војничка. Секогаш дисциплина. А пред секоја дисциплина, има предност самодисциплината“.

— Тргнуваме — командува Горски, упатувајќи се кон мракот, угорнината, неизвесноста.

Раздвижувајќи ја оладената снага во намокрената облека, Васил Антевски се крева од земјата и тргнува по водачот, по другарите, по себеси. И додека чекори, таа октомвриска ноќ, прва во одредот, чувствува полека и сè повеќе дека не тој туку земјата се движи — под неговите послушни, упорни и отрпнати нозе.

Следните денови, лазејќи по венците на Шара, одредот продолжува да се увежбува во воената вештина. Дење се засолнува по рабовите на шумите — чува стража, чисти оружје, држи часови. Ноќе ги остава легалата и се движи по чистините, одејќи час во колона час зо стрелци, опсадувајќи замислени точки и отстапувајќи организирано од нив, снаоѓајќи се во мракот со сè освен со компас; а најмногу со близината на Скопје, која секој на свој начин ја чувствува како котва во утробата.

Макар што се гледа најстар меѓу другите, Васил Антевски ги извршува сите тие работи со неочекувана леснина, која го зачудува и него. Дали е тоа од тренинзите по стрмнините на Водно или пак од склопецот со чај на чичко Велко? Тренинзите беа краткотрајни, а од чајот уште нема приготвено. Значи, во друго е работата. Не е работа да бидеш прагматик, како во првиот случај, ниту мистик, како во вториот. Работата е во тоа да изнајдеш нови сили, на кои те предизвикуваат новите состојби на животот — не толку да станеш самиот нов, колку да останеш истиот.

Зошто е калта, ако не за тоа да ги извадиш петиците а да не ги залепиш колениците за неа? Зошто е шумата, ако не за тоа да се снајдеш во неа со познатите четири страни на светот и уште со петтата што сам треба да ја пробиеш, а не да се изгубиш во неа како лишка без рилка? Зошто е врвот, ако не за тоа да го искачиш со здив што ќе те засркне оо видикот на непознатото, а не да го свиеш вратот во неговото подножје? Зошто е мракот, ако не да го изодиш до крајот од кој почнува светлината, а не да му подлегнеш на лактот што ќе те поклопи? Зошто е напорот, ако не за тоа ти да го совладаш него а не тој тебе?

Кал, шума, врв, мрак, напор. Но зар е само тоа? Кога, за миг, се препушта во мислите на тие нешта, Васил Антевски се растреперува, како првпат да ги догшра.

Во ровот, на Солунскиот фронт, додека не носеше вода, малиот Васил правеше човечиња од калта под прстите. Мали, чудни, непостоечки човечиња. Тој ги месеше со мокрите прсти, сонцето ги печеше со сув оган. Тој ги собираше од земјата, сонцето ги враќаше во земјата. Сè така, додека еднаш, за секогаш, ветрот ни ги разнесува во прав. Прстите на ветрот, во калта меѓу неговиот здив и погледот на сонцето.

Пред тоа, додека ги пасеше стадата над селото, ги изгуби не само нив туку и себеси. Шума околу него, шума над него, шума под него. Како и да свртиш — никаде небо, никаде земја, никаде село. Од стадото ни поштук. Малиот Васил, исправен пред крајот на светот, го нурнува лицето во шумата, предавајќи се како удавеник. А ни глас ни плач од него, тврд

како трат. И, додека така се закопува сам во земјата, од натрупаното лисје на паднатата шума го пресретнува еден поглед. Жив, светол, зборлив — како шурка од врток. Тоа е цвет. Ситен, скриен, стрплив цвет. Гледајќи го пред носот, малиот Васил изненадено сфаќа дека не може да биде изгубен во светот, додека макар и еден ваков цвет му се наоѓа на беспакето.

Години потоа, кога како зрел човек, се искачува првпат на Водно, Васил Антевски очекува дека зад него ќе види само врвови што ќе бидат под него. Не толку поле што слегува од морето, зашто тоа е слика читлива и во читанките, колку сепак еден предел над кој ќе доминира врвот на кој самиот си се искачил. Но, се разбира ништо од тоа. Под Водно, околу врвот на Водно, иако во далечината, се извишуваат други врвови, видливо повисоки од овој на Водно. И на сите тие врвови ти треба да стапнеш со сопствената нога, за да се увериш колку тие се извишуваат над другите и дали уште има некој што ќе те примамува да го видиш светот спуштен под нозете.

За да го победиш мракот, треба прво да го совладаш стравот од него. Стравот од него трае колку и самиот мрак, не повеќе. Совладувањето на стравот, пак, мора да се одвива додека трае мракот. Другото е умување. Еднаш, во една од честите пробдеани ноќи, Васил Антевски доаѓа до заклучок дека мракот не е ништо друго, освен — одземање на дневните бои, при- давање на постојните облици, зголемување на обичните шумови. Додека е мрак, човек пред себе гледа црна дамка, која се раздвижува како трома мечка и испушта гласови што го стегаат грлото. А кога ќе се раздени, тоа пред него е — грмушка, со крти винови лисја и трнинки како комина. Стравот од мракот, меѓутоа, не се победува еднаш за секогаш. Со секое надоаѓање на мракот возможно е да навлезе и стравот од него во нас. Значи, прво стои борбата со стравот. Оној што ќе го совлада стравот, ќе го преброди и мракот.

Кал, шума, врв, мрак. Во сето тоа, колку што се исцрпува, напорот пак се обновува. Го прави ли тоа постигнувањето на целта или пак нејзиното одлагање? Ако на напорот му ја поставува целта човекот, тогаш каде е неговиот

крај додека овој е жив? И пак: кал, шума, врв, мрак. Нема крај на напорот, додека нема крај на човекот.

Згора на сето, сите во одредот гледаат на него како навистина на најстар. Горски ја спроведува воената обука, Стариот ги одржува политичките курсеви. Но Васил Антевски, за свој ужас или за свој углед, забележува дека сите гледаат во него: што ќе направи, што ќе каже, како ќе постапи, каде ќе мрдне. Знае веќе дека тоа не е од сомневање кон него, туку од по- треба да се потпрат и да се угледаат. На овие млади луѓе, што се кренати против сите авторитети на светот, им треба авторитет во сопствените редови; авторитет кој повеќе ќе го создадат од себе одошто да го примат отстрана.

Васил Антевски, јасно, не може да им го ускрати тоа. Не дека му ласка, туку дека би ги изневерил — и нивните очекувања, и сопствениот зарек. Па ги следи во сите напори, со насмевка кога ги стасува и со пцоста кога заостанува. Тоа кај нив, а повеќе мината му се најпознати, предизвикува симпатија на рамноправност, по која обичниот збор легнува како тегавец на рана. Така, по Стариот, станува вообичаено Васил Антевски да зема збор на политичкиот час, а борците на одредот да го слушаат како да е веќе назначен за негов заменик.

Другарот Васо, го викаат сега. Не: — Другарот адвокат, — како порано. Меѓу него, триесет и седумгодишен и плус тоа дипломиран правник, и најмладите во одредот, излезени од дрвените рала, мајсторските тезги и гимназиските клупи, има разлика од цели две децении. Доволно време да се создаде семејство, да се закрепне во занаетот, да се подигнат деца и да се легне на брашното. Затоа на Васила Антевски му ласка кога го викаат по име, другарот Васо. Тоа значи дека тие го имаат за рамен, што е далеку потешко одошто тој да ги смета за такви.

Единствени што му се доближуваат по години се Стариот и Горски. Стариот, долгогодишен партиски и синдикален работник, кој се одвојувал од металскиот алат колку да си го види загрозениот класен интерес, недоверлив кон сите што му пристапуваат на работничкото движење а не се од

неговите редови. И Горски, тој мајстор во оставка, кој го има оставено чевларскиот занает во името на надничарската работа во монополот, за да го избегне прелажното искушение на крпачката фирма од приватниот дуќан.

Па сепак, при сета доверба на другарите, стекната низ напорите на одредот, Васил Антевски го гризе — не црвот на недоумицата, туку црвот во утробата. Како боцкава гасеница со роглеста рилка, чирот рошка во неговиот желудник, барајќи го својот лој а предизвикувајќи го неговиот бол. На Васила му се испразнети сите џебови од лекови, а од сувите тревки на Велко Црниот нема секогаш можности да се пристави чај, зошто одредот избегнува да пали оган и да остава трага. Блиску е градот, секоја потеря може да му влезе по стапалките.

Единствен лек, во вакви услови, е да се има непгто за грицкање во џебот — не толку за сопствеиата душа, колку за лакомоста на чирот. Тврда семка, суво зрно или барем лебна трошка. И Васил Антевски, како старец под зглавје, ги полни сложните џебови како цигански торби. Не се дојадува, не пропушта грмушка и не испушта семка. Знае дека, штом ќе го заглочка, мора на чирот да му фрли некое зрно. Како на гулаб, што го залажуваш да не ти го испусти гулабарникот и да ти остави пустош во душата.

По време, како војниците иа солунскиот фронт со балканските вошки, Васил Антевски почнува да си зборува со чирот.

Ај не додевај, му вели наведнувајќи се кон папукот. Не додевам, му се огласува чирот од прездиплениот желудник, само ми се јаде. Нема јадење, му образлага Васил Антевски, војна е. Не ме интересира, кркори чирот низ цревата, давај лапање. Имам само трошки, го стишува Васил Антевски во пространата утроба, издржи до првиот бакрдан. Ти издржи, му одвраќа чирот и му се качува во грлото, ти си херој. Ти си црв, му се согласува Васил со кимање на главата, ти си само гладен црв и затоа имаш право на сите гомнarii. Не гомнarii и не трошки, го исправа чирот качувајќи му се на јазичето од гркланот, туку пристojно човечко јадење. Малку морген за тоа, го потиснува Васил кон

желудникот, ќе се сообразиш со околностите. Па ова се трнинки, се дави чирот потонувајќи во утробата, а јас не сум херој како тебе. Глодај и молчи, го суредува Васил, сега е такво доба: болката да се очовечи, кога човекот се осверува.

Додека Васил Антевски така води дијалог со сопствениот чир во стомакот, одредот се движи по планините како гупгтер по карпа. Ноќе ги прескока голините во еден чекор и еден здив, а дење се притајува меѓу грмушките како краста во присој. На 24. октомври е пак на Скопска Црна Гора, на Бела Вода, во една шума. Врне, пробива до коски. Никој не сака да верува дека ќе врне цели два дена и дека потоа ќе сврти на снег. Само командирот, одејќи по некое упатство во умот, наредува да се копаат земјанки.

„Зошто земјанки?“, се чуди Васил Антевски. „Ќе зимуваме ли тука, ќе отвораме ли фронт или пак само гробови ќе си копаме?“

— Копај и молчи, — му советува соборецот до него. И тој ли знае дека во вакви услови, кога го делиш зглавјето со друг, мислите ти ги читаат од очите уште пред да ти стасаат до устата?

— Копај, командува! — го предупредува Горски. Кревајќи го погледот од копачот до командирот, Васил Антевски се исправа рамно до него и со насмевка на несфаќање ги повторува гласно своите мисли: — „Зошто земјанки? Ќе зимуваме ли тука, ќе отвораме ли фронт или пак ...“

— „Или пак ќе дрдориме додека другите војуваат“, сакаш да кажеш? Нели? Дојди ваму! — Потпирајќи се на пиштолот, на неговата кубура во својот појас, Горски се враќа кон своето командно место. А Васил Антевски, оставајќи го копачот и другарите, оди по него, зачуден од променливоста на овој човек кој бил чирак на чевларскиот занает, дочекал да стане мајстор во оставка и завршил како предрботник во монополот. Што човек ќе е сега, кој ѓавол сирка од неговата рака, каква мисла се крие во таа глава?

— Слушај! — го предупредува Горски кога остануваат сами. — Не сакам вакво држење, не сакам вакви

прашања. Тоа негативно влијае на моралот во одредот. Во одредот мора да се заведува војничка дисциплина. Да се знае: кој, кога, каде, како. Не: зошто? Секоја војска, што си го поставува прашањето „зошто“, пропаѓа уште пред да влезе во битката. Не смееме да дозволиме црвот на сомневањето да ни ги нагризува редовите. Знам, ќе речеш: припадникот на одредот не е само војник, слеп извршител, туку овесен борец, партизан. Се сложувам. Само, сè во свое време: не може на борецот сè одеднаш да му се каже, тоа бара воената тактика. Мислам дека се разбираме? Јас највеќе од тебе очекувам разбирање. Иако веројатно си заборавил кога си бил војник, ова важи и за тебе. А јас очекувам да го објаснуваш и на другите. Така да знаеш!

— Додека го слуша, совршено спокоен, Васил Антевски се чуди зошто не се чувствува како ученик кому му читаат лекција. А би требало, си мисли. Разложноста, оправданоста, решителноста во зборовите на Горски се чинат беспорни. Оној што би посакал да ги побие, би требало всушност да си ја земе капата и да си оди од одредот. Да си ја врати главата од торба, да си ја накриви капата над очи и да си ја побара среќата на друга страна, онаму каде што животниот идеал се крчми во дупнат ситнеж.

— Меѓутоа, додека го слуша, Васил Антевски, во исто време и со иста мера, и го гледа. Обратно од него, токму кога му се обраќа, Горски не гледа во него туку лута со погледот по земјата, покрај него, зад сопствениот грб. А Васил Антевски секогаш мислел дека кога му говориш на човека треба да го гледаш в очи, зашто инаку може и да го навредиш. Но Горски, упорно и упадливо, не само што не гледа во него, туку и бега од неговиот поглед. Што му е на овој човек, се прашува Васил Антевски. И, додека ш слуша еден а го гледа друг, не може а да не заклучи: ништо, само е збунет!

Затрупувајќи ја оваа помисла во себе, под црвојаднината на сомневањето, Васил Антевски таа ноќ ја поминува на Бела Вода во црна земјанка. Ништо не сонува, ништо не мемоли — само се стоплува со сопствените дланки. Кога станува, исциглен и исцибрен, како црв за риба од кален

цреп, го дочекува распоредот од командирот да крши глава во Кучевиште: да ги организира напредните селани за нови борци во партизанскиот одред.

За два дена и една ноќ, колку што се задржува во Кучевиште, пак како Точка трговецот, организира две групи од по пет души, кои искажуваат готовност да му се придружат на одредот, штом ќе им се даде знак за тоа. По дожд што заснежува, Васил Антевски се враќа во одредот токму кога овој е на нозе да го напушти логорот. Нема време ни да ја помести, а не пак да ја растовари, легнатата раница на грбот, од која како камења го дупат десетте кила студен леб.

Недоволни што ги оставиле земјанките, а гледајќи го снегот на планинските врвови, борците на одредот ги влечкаат нозете како оловото околу срцата да им се спуштило во глуждовите. Најпосле запираат кај една колиба, под која во оретчената шума се крие запустениот покрив на стариот манастир. Горски не дозволува да се засолнат во колибата, па тие расечуваат неколку шароти и се завиткуваат во нив. А дождот врне, ноќта паѓа и планината ги поклопува.

Тоа е на 26 октомври. А на 27 октомври, штом се разденува, одредот се искачува на ридот Билјак и се отпушта на една ливада под билото. Тука, на таа ливада, поблиску до небото одошто до градот, среде бел ден а не во притаена ноќ — борците губат трпение. По тримесечно движење на кое не му се гледа целта, во постојани подготовки а ниеднаш во вистинска акција — тие се прашуваат за смислата на своето станување, на своето излегување в планина, на земањето оружје в рака. Горски им објаснува дека целта на овие движења е побезбедно сместување на одредот пред почетокот на вооружените акции. Борците одговараат дека и порано тоа е правено, па ништо. Што е со планираната акција да се нападне бугарската полициска станица во селото Бразда? Што е со замислата да се запали општинската архива во село Љубанци и да се ликвидира тамошниот кмет? Што е со планот да се минира железничката пруга меѓу Скопје и Качаник? Што е со предлогот на петнаесеттиот километар да се крене една крпа за да се онеспособи патот Скопје — Качаник, за

што дури Мацан и Боте изготвија и исцртаа детален план? Горски објаснува дека раководството на одредот нема одврзани раце за донесување одлука кога да се појде во акција, дека претставникот на Месниот воен штаб не ги прифаќа предлозите на одредот во таа смисла, дека на одредот упорно му се повторува да се држи настрана од одружени судири со непријателот додека не се создадат поволни услови и дека само во крајна нужда, како што им беше кажано откако положија заклетва, треба да кренат оружје на униформирани и вооружени лица. Оборени од таа аргументација со недофатлива сила, борците ги веднат главите и го потиснуват гневот: на опуштените дланки меѓу колената јасно им е дека пак ќе копаат земјанки. Сепак, за да не се остане со празно срце и глуп молк, Горски ја завршува оваа избувната расправа со планирање на нови акции и утврдување маршрути за извршување задачи, како и со начинот за дотур на материјал и сè што е потребно за оружена борба.

Васил Антевски, штотуку влезен во одредот, не се решава да се замеша во расправата. Кога би го сторил тоа, знае дека би бил на страната од борците. Иако, од друга страна, пак, памети дека токму на Горски му должи што е примен во одредот. Вкупно земено, во него само се потврдува впечатокот дека Горски како командир е збунет. Притиснат меѓу раководството во градот и борците во одредот, единствен излез тој наоѓа во одлагањето на секој чекор што може да го направи самостоен колку и самоволен. И навистина, најумното што го прави Горски тој ден на Билјак е да го прати Раде Корчагин и Боро Кумановец по храна во Чучер.

И, токму како во приказните кога се будиш пред полни софри откако си легнал со празен стомак, рано изутрината на 28 октомври во одредот ја носат храната. Раде Корчагин и Боро Кумановец, зазбивнати но насмевнати, ја спуштаат на земја како да истураат позлатен куп. Леб, компир, грав, макарони, пекмез, алва. Крпени алишта и книги за читање.

По жестоката расправа минатиот ден, борците и налегнуваат на доделената хрзна со таква стрпливост, системност и со средоточеност, како да си ги требат вошките

пред враќање дома. Никој веќе не мисли на вооружени акции, кои ги нема ни денес како што ги немало ни вчера. Така ли идеите се испаруваат на земјата, кога наполнетите стомаци ќе претежнат над празните соништа?

Васил Антевски, чепкајќи од следувањето не толку да се најаде колку да му ја затне устата на чирот („На ти пекмез“, му вели. „Сакам алва“, му се противи овој.), ги прелистува книгите и ги двои оние што треба да ги чита. Помирен со болката што ќе си ја носи до крајот, Васил Антевски си мисли дека и во несреќата имало среќа: еве, место да мисли на најаска, во која се наоѓа и соодветно задоволство, тој само колве по храната, како да врши работа како и секоја друга. Како да јаде ориз како што се треби ориз. Што се однесува до книгите, тука работата е поинаква. Иако не гледа ни една што не ја листал, ги двои оние што заслужуваат пак да ги прочита, и тоа токму во вакви услови кога вистината и лагата во нив пука под нозете како угар на суша. Белки нема друг да се граба за нив!

Но, откако борците се најадуваат и остатокот од следувањето си го сместуваат во ранците а Васил Антевски ги прегледува книгите и оние што нема да ги чита ги нуди на другите, Горски издава наредба. Командата на одредот ја презема Стариот како комесар. А тој, Мацан и Беличанец одат во потрага по место, каде што одредот ќе копа земјанки за база. Васил Антевски, макар што пак го копа тој црв со копањето земјанки, задоволен е што уште малку ќе остане со книгите.

Да го оставиме намира со нив, па да појдеме со Горски и неговата група. Што може да се каже за човек со книга, кога имаме луѓе во движење и акција?

Патролата на одредот, значи, на чело со Горски а составена уште од Мацан и Беличанец, тргнува кон шумата, во длабочината на планината, над котата Билјак и изворите на Јужна Морава. Запознавајќи ја околината и обезбедувајќи го одредот, таа бара место што ќе одговора за база и каде што земјанките не ќе ги открие ни трагот од зимата. До еден поток, под одамна паднати лисја и покриен за окото но не и за увото, наоѓаат такво место што им се чини најпогодно од другите.

Буките го покриваат со високите круни, а над шумата се издигаат остри скрки. Го премеруваат, го обележуваат и го запаметуваат по карпата крај потокот што прилега на заборавено животно, присе“нато на задните нозе.

„Куче“, вели Беличанец. „Маче“, му се спротивставува Мацан. „Слонче“, го наречува Горски. Најпосле, низ смеа, се сложуваат околу предлогот на Горски, макар што секој од нив знае дека никој нема полн погодок. Селаните од околните бачила сигурно имаат свое име за него, кое може да се препознае само кога со него ќе се соннеш од карпата, но тоа незнаење е сега уште подобро за нив. Така, во препирка низ шегата, изодуваат добар километар пред да се судрат со првото живо суштество.

Тоа е еден кумурција, не црн туку бел — во мустаките, во зулуфите, во веѓите. Седнат покрај огнот, што се преде како танок конец од бушава фурка, тој стрпливо цвака и обневидено гледа, како добиче оставено да прежива и да преживее со грст тврда слама. Не можејќи да го одбегнат, тројцата борци зазборуваат со него. Прв е Горски, виновен што не го видел конечот на огнот.

— Здравоживо, стрико! Како си, што правиш?

— Здрави и живи да сте, синковци! Сполај ви, еве! Го чекам кумурот да се стори, па да земам нешто газија и сол од градот.

— На шверц или со купони? На пазар или под тезга?

— Ѓавол знае како се вика денес тоа! Ама, под рака. Сега под рака и животецот се истерува. А вие? Каде вака?

— Шетаме, ја изучуваме шумата, ја проучуваме земјава... Ние сме градители на иднината!

— А, така!

Оставајќи го кумурцијата во недоумица, патролата продолжува кон логорот. Патем, колку воздржано толку и одвишно, тројцата се расправаат дали селанецот ги препознал. Мацан носи пушка и бомба. Беличанец — пушка, бомба и пипгол. А Горски, оовен пипгол со осум куршуми, и еден

дурбин. Кој мутавџија, па да е и кумурџија, ќе е толку мутав па да поверува дека такви луѓе се градители на иднината?

Во меѓувреме, додека го доцпакува својот залак, кумурџијата се завиткува во гуната и ги остава на отворено тројцата минувачи. И, тонејќи во дремка, го сонува крајот на огнот како бушаво огниште со издашна софра. Така, како грабачи што му упаднале в куќи да ги превртат пондилата, го будат седум-осум стражари на шумата, со фишеклии на стомаците и лој на мустаците.

— Каде се? Каде заминаа?

— Кои? Кои каде се, каде заминаа.

— Шумкарите! Партизаните! Тие што минаа оттука.

— Не знам. Не сум видел никакви партизани, никакви шумкари. Освен сега вас.

Не се прави недоветен. Штотуку минаа оттука. Зборувај!

— А, оние што минаа! Сега ми текна. Знаам, како не знам.

— Зборувај! Кои беа, каде отидоа?

— Проредувачи на шумата, дупачи на земјата, градители на иднината. Така рекоа. Натаму отидоа.

Па, покажувајќи на спротивната насока, кумурџијата се враќа под гуната — за да го досонува својот украден сон за топлото огниште со богата софра.

— Какви проредувачи на шумата? Какви дупачи на земјата? Какви градители на иднината? Такви занаети нема! Какво оружје носеа?

— Ќускии, висоци, тегови. Куки и мотики. Сè такви матракуи.

— ‘Бати аирот од зборлив старец и брлива ракија! Ајде да одиме.

И така, додека кумурџијата го слуша дрвото како се престорува во јаглен, партизанската патрола продолжува кон логорот а нејзината потеря им ги душка петиците низ шумата. Па, како што патролата го крши патот да си ја забележи трагата, така

потерата исто го крши патот да ги нацбара потамина. А, макар и облачно, уште е видливо меѓу стеблата на буките.

Одеднаш, додека така се движи низ шумата, патролата зад себе забележува дека ја следат, дека и одат по стапалки. Меѓу стеблата на буките, како во криенка-миженка, прво Горски догледува еден чувар на шумата. Потоа, зад друго стабло, Беличанец забележува друг. Кога и на Мацан, во следниот момент, му се случува нешто слично зад трето стабло — сите се погледнуваат со иста мисла. Ако се тројца, може да се и повеќе; ако се во униформи, не ќе се помалку од шумски стражари; ако одат по нив, мора да носат оружје; ако ги следат вака, може да дојдат до логорот. Подзапирајќи за миг, Горски донесува одлука да бегаат и ја командува на тој начин што самиот прв потрчува.

Патролата бега, стражата трча по неа. Гледајќи да не се изгубат меѓу буките, тројцата од патролата споро ја совладуваат угорницата, лизгаво послана со лански лисја. Чуварите на шумата, на кои им е познат теренот, постепено но постојано им се доближуваат.

Кога им се само на педесетина метри, едниот од стражата свикува да застанат и припукува на нив. Тогаш Горски командува за запрат, да се засолнат зад буките и да почнат да пукаат.

Оддалечени еден од друг на по пет-шест метри, секој зад својата бука, тројцата почнуваат да стрелаат во шумската стража, откривајќи по местата на нивните пукоти дека не се помалку од осуммина. Горски пука од пиштолот, а Мацан и Беличанец од пушките. Горски испразнува пет куршуми, Мацан и Беличанец ги полнат пушките. На шестиот куршум, кога пиштолот му прави засечка, Горски почнува да бега. Мацан и Беличанец продолжуваат да стрелаат.

Кога избегнува дваесетина метри, Горски се сопира: зар, заради една засечка на пиштолот, да ги остави другарите во битката? Заборава дека е командир, изумува дури дека со едно обично вадење на куршумите може да го отстрани застојот на пиштолот. Збунет е; рацете му се тресат, нозете не ги чувствува,

главата му лебдее во димна бучава. Да му се прикраде дете без оружје, ќе му ги врзе зглобовите на рацете — толку е предаден.

За негова среќа, откако по вторпат ги празнат пушките, почнуват да бегаат и другите двајца. Мацан и Беличанац така го настигаат, како Горски да ги чекал по договор. Потоа, без збор, продолжуваат да бегаат надолу, кон патот, додека чуварите на шумата оетануваат горе, меѓу буките. Кога не ги слушаат веќе нивните пукоти, подзапираат колку да земат здив. А Мацан и прозборува, додека на Горски устата му е сува за сите извори на планинава.

— Еден падна, — вели Мацан. — Видов еден како паѓа.

— Како мислиш? — прашува Горски, несигурен колку зборовите му се одлепуваат од устата. — Мртов или ранет?

— Ама не знам, — завршува Мацан, — дали од мој или од ваш куршум.

Кога доаѓаат во логорот, сите тројца се пеплосани во лицата. Борците ги креваат главите од тревата, како качунки под слана. Само Стариот, нервозен колку од доцнењето на патролата толку и од листањето на книгите, ги дочекува на нозе покрај клекнатиот Дрен. И, место комесарот да рапортира пред командирот, Горски поднесува извештај пред Стариот.

— Невозможно! — заклучува Стариот откако ги ислушува извештајот на Горски. — Не е за верување!

Горски го уверува, повикувајќи се на испразнетите пушки од Мацан и Беличанец, па дури и на својот пиштол без кобниот застој. Но Стариот, пред да му поверува, составува група за проверка, во која од патролата е само Горски, но не како нејзин водач. Групата од шестмина се враќа веднаш на истото место, со задача да изврши проверка пред одредот да се подготви за тргнување.

Веќе е пладне. И, макар што сонцето не продира низ облаците, вчерашниот дожд се доцедува од излитеното небо. Дрвјата мирисаат на своите стари кори, тратот ги собира соковите на коренот а гранките пуштаат црни нокти. Грмушките

со наежените трња се стресуваат, како штотуку излезени од вода.

Кога стасува на местото, групата не го остава Горски да се доближи до трупот. Сите гледаат дека не е само збунет, туку и потресен. Боро Кумановец, покажувајќи му го пиштолот, го замолува да причува стража. Потоа тој, Корчагин, Боте, Ѓуро и Жаки го обиколуваат трупот. Трупот лежи во шумата, врз лисјата, како клата падната под тркала од избезумени коњи и исфрлен колар.

Само Боро Кумановец, металски работник со тупаници на вилиците, се наведнува над убиениот стражар. Му ги пребарува џебовите, запирајќи ја раката на оној кај срцето.

— Не му работи, — повторува со погледот, за миг кренат до другите.

— Се гледа, — му одобрува Корчагин од името на сите. — Што е тоа? Боро Кумановец го отвора доносеното портмоне, па од него брои триста дванаесет лева и раздиплува еден список на казнети селани и селани за казнување.

Подавајќи ги уште наведнат, потоа му ги собува чевлите на убиениот.

— Што ќе ти се? — му забележува Корчагин. — Сите имаме, ако не по две барем по едно рало.

— Ако, нови се, — мрмори Боро. — А и нови другари ќе ни се придружат.

Групата, собирајќи го Горски, се враќа во логорот и му ги предава на Стариот парите, чевлите и списокот. Стариот молкома ги прима, го задржува погледот на Горски, а потоа издава наредба за тргнување. Уште истиот ден, додека небото се подготвува за утрешниот дожд, одредот се префрла на ридот Рулево, газејќи го Лепенец со собуени чевли.

Васил Антевски, држејќи ги книгите над водата, знае веќе дека нешто се случило, нешто се скршило: со одредот, со Горски. Место да влезат во планирана акција, тие случајно убиваат човек, кој и не морал да падне, за да го потврди нивното постоење. Место да останат на местото, каде што треба да изградат зимска база и каде што градското раководство може да

ги најде, тие еве се талкаат по веќе изодени патишта на кои не се враќа ни гуштер со поткинат опаш. А сето тоа, на крајот на краишта, заради Горски како командир, кој губи глава токму кога треба да дава ум.

Истата таа ноќ, 28 спроти 29 октомври, Стариот оди во Чучер да воспостави врска со градот и патем да донесе храна. Одредот продремува во грмушките, како тепано дете со гол ѓотлук во бабин skut. Пред да зазори, Стариот се враќа со нешто храна но без врска со градот. Единствената вест, што ја донесува преку река, е дека бугарската полиција со бугарската војска го чешлаат сето подрачје, каде што одредот се движел пред и по убиството на шумарот.

Одредот е возбуден. Иако никој не крева глас, погледите на сите скокаат наоколу како по усвитена плоча. Никој не мрднува, зашто секое движење може да предизвика не само искра меѓу петицата и каменот туку и пукот меѓу ридот и планината преку река. Само Горски, свиткан со брадата над колена, тивко но чујно стенка. Тој се жали дека е болен, покажува на повеќе места по снагата но не се задржува на ни едно, освен ако тоа што е свиткан не го оддава дека му попустила некоја петелка под стомакот. И покрај сета бесмисла, Горски бара да го прегледа лекар, па бладајќи со отворени очи во ликовите на другарите препознава таков.

За чудо на Васиља Антевски, тоа е Стариот. Стариот стои над Горски, го тресе за реверите, му ја откопчува кошулата, му го трие челото, го шлапка по образите. Безуспешно, зашто болниот омекнал како разголен полжав, па никако да се поврати во кожурката на овеста. Најпосле, Стариот го пушта да појде в град, барајќи со погледот другар што ќе го придружува на патот. Го одбира Негрета Методиев, еден голуждрав момчак, кому му наредува на враќање да украде од дома некоја канта маст, зошто татко му е трговец а Негре не останува в град. Каде млад штрк во старо гнездо?

— А ти, — му шепоти Стариот на Горски, на уво, како јазик да пушта во полжав, — ќе влезеш во врска со Мирко. Ме разбра? Со Мирко. Ќе му кажеш за сè, за одредот и за шумарот.

И ќе му побараш директиви и провијанти. Разбра? Директиви и провијанти. Ајде, оди сега! Знам дека не ти е ништо.

Васил Антевски гледа во Стариот и Горски како што гледал во нив, кога го прифаќаа во одредот кај Лепљнец. Бело, немо, немоќно. За да прогледаш, да прозбориш, да сториш нешто — треба да скршиш коленици, да излупиш лакти, да раскрвавиш усти. И пак да останеш она што си, што си бил и што ќе бидеш: камен без камен, камен што се мести, камен за друг камен.

Откако заминуваат Горски и Негре, одредот останува сам. Облачно, штотуку не заврнало. Топлејќи ги грбовите по грмушките, борците се гледаат како да очекуваат нешто. Но ништо не се случува, освен што двете женски — Дуња и Дусја — ги собираат марамите за перење. Црвени рани во пенливиот брзак на белиот поток, згрутчени рани што ќе го сопрат кривиот крвоток на стариот живот.

Васил Антевски нема црвена марама, има црвена книга. Им ја подава на Дуња и Дусја, тие ги грчат рамената, тој се смешка. Црвената марама се пере и пак останува црвена, црвената книга се памети за да остане црвена. И потта на црвената книга се претвора во нејзина крв. Дури и кирта, и калга, и гнојот. Со време, црвената книга станува црна, но само за оние што не ја отвораат — да видат со колку свежи жили го чека таа савојот нов откривач.

— Па добро, другар Дрен, — го прашуваат Дуња и Дусја, — што да ти правиме кога немаш марама?

— Ништо, — се смешка Васил Антевски. — Само, кога ќе задремам, немојте да ми ја земете книгава на перење.

Иако смеата на девојките се распрснува како афион на ветар, тие неколку денови за Васила Антевски се последни среќни во неговиот живот. Последни со книга в раце, среќни токму поради тоа. Колвејќи го стомакот колку да не му про'рти чирот, тој ги листа книгите налактен на земјата и ја замислува иднината, препознавајќи ја во неминовиот редослед на буквите, во слободните врвици на мравките, во породилните пукоти на далечините. А секој залез е покрвав и секој изгрев е поблескав.

И ништо повеќе, колку човек и да е сам, не може да се нарече тишина.

За тоа време, со пиштолот на Васила Антевски и свои шеснаесет куршуми, Горски слегува во градот. Со младиот Негре се разделуваат уште во Бутел, со тоа што си закажуваат каде и како утре ќе се најдат. И, се разбира, Горски не се прибира дома. Преспива кај познати, што немаат претстава за неговото отсуство и кај кои одамна не навратил, под изговор дека го затекнува полицискиот час. На уво, како зајак.

Утредента, на први ноември, Горски излегува во градот, како што го правел тоа и до пред два месеци. Само што сега, изменет пред себеси во ликата и во облеката, се залажува дека тешко кој ќе го пренознае. А поим нема дека одвај пред пет дена, во блокадата на градот, вака е фатен и Периша Савелиќ — Самсон. Уште истиот ден, пред да воспостави каква и да е врска, Горски паѓа во рацете на полицијата, не давајќи никаков отпор на улицата. Го фаќаат наивно, како зајак со фарови, среде бел ден.

На Васил Антевски, кој не знае дека со пиштолот е веќе в затвор, се пренесува нервозата на одредот. Горски и Негре треба веќе да се вратени, но ни од едниот ни од другиот нема ни траг ни глас. Помислата дека нешто наидува, како здив на ветер пред невреме, ги возбудува борците до размешување. Повеќе да ја смири состојбата одошто од стварна потреба, Стариот праќа неколкумина помлади по храна во најблиското село Никуштани а со постарите борци седнува да ја разгледа ситуацијата.

Ситуацијата, според Стариот, е јасна: на овој терен одредот повеќе не може да остане. Скопска Црна Гора отпаѓа, зашто таму војската и полицијата ќе от- корнат секоја грмушка во потрага по партизаните што го убиле шумарот. Базата на Шара е предалеку од раководството во градот, а треба и да се зачува како можност за чекор потаму во маневарот на одредот. Останува, значи, насоката кон Нерези, легалото на нивното собирање — како место кон кое злосторникот се враќа на својот

злостор. Последната споредба не ја изречува Стариот, но Дрен ја чита во очите на сите што му ја следат мислата.

Уште веднаш, во текот на договорот со постарите другари, Стариот го праќа Боте в град — да воспостави врска и да се врати, кога утре в зори одредот ќе биде во движење. И кога пропаѓаш и кога се поткреваш, мора на следниот да се потпреш — мора во некого да веруваш. Тогаш, неколкумината, од Никуштани добегуваат со недопечен леб, по упадот на окупаторската патрола во мирното село. Па Стариот, гледајќи дека и примракот ги препокрива падините, го крева одредот на ноќен марш. А уште го нема најавеното невреме по првиот удар на ненадејниот ветар.

Прибирајќи ги книгите, Васил Антевски ја нарамува раницата и го усогласува чекорот со колената. Тегот на товарот му го дупи грбот, чирот со болката му ја копа утробата а жарта од прекопнетиот ден, како улит на врвовите од планините, се топи под пепелта на мракот. Но на Дрен ни книгите му тежат, ни болката го совладува. Тој чекори во колоната, прашувајќи се само дали Дуња и Дусја ќе се сетат да му ја разменат испотената раница со испрана марама.

Минувајќи меѓу Никуштани и Кучково, па над неколкуте куќи на Ново село, одредот доаѓа до патот Скопје — Тетово. Според замислата на Стариот, треба уште да се помине преку Вардар над Сарај, па да се фати пругата кон Крушопек и да се заноќи во шумата од костени над Горно Нерези. Но, прво да се префрли патот.

Залегнати во ендекот, борците го префрлаат патот еден по еден, наведнати и затрчани, речиси мешечки. Под одредот, на неколку стотини метри, се камуфлираните бараки на воените магацини а околу нив високата ограда од боцкави жици и дрвените стражарници со подвижни рефлектори. А кртата песок, врз макадамот на патот, крцка под чевлите како карпа што се рони во јачлива клисура.

Иако меѓу последните, Дрен не е најневештиот. А токму нему му се случува, кога претрчува преку 'рбетот на патот, стражата да ги слушне тие шумови и да свика потамина

накај нив. Но, додека таа, и самата исплашена од мракот на патот, да преземе непгго повеќе од викање, борците се префрлаат до еден во другиот ендек и веднаш се губат во меката земја на полето.

— Побргу! — шепоти Стариот. — Откриени сме!

И, додека неговиот шепот струи меѓу острите лисја како здив на студ, Васил Антевски не може да се ослободи од мислата дека тој е виновен за откривање на одредот. Дали и другите тоа го знаат? Стариот, сигурно, да. Сега војската и полицијата ќе организираат потери, па ќе душката по нив како кучиња по мрша, по раскопаната земја под нивните петици.

Така забревтани, со топлината на утробите во отворените усти, дотрчуваат до брегот на реката. А Вардар е буен, шумен и надојден, па со собраните води од дождливата есен ги поигрува тешките бранови, допирајќи ги легнатите грпки на родените ниви. И најхрабрите капачи од градските плажи, кога го гледаат таков до грлата, не се осмелуваат да му пријдат ни со палецот на ногата.

Стариот, не со помошта на градските капачи туку на селските гурелци, пронаоѓа скеле до најблиската воденица. Откај Сарај веќе се слушаат извиците на потерите, што им одат по следите колку што си го истеруваат стравот, но Стариот не дозволува никаква паника. Одредувајќи групи, тој го префрла одредот, па потоа го смирува скелето како ништо да не било. Вдовецот во воденицата, со повеќе брашно на веѓите одошто во вреќите, ни лук јал ни лук мирисал.

Тогаш пред одредот се исправа Водно. Нокта е мрачна, токму како да си влегол во вода, но на грбот од планината студено се двои бистрото доближување на далечната месечина. Стариот одвојува двајца, што ќе го дочекаат Боте од градот, па со одредот се заискачува кон Крушопек, кој не мижурка ни со полумесецот на минарето. А во мислите на сите се костените над Нерези, меките лисја под нивните тврди стебла и бистриот гргор на султанскиот извор.

Ацо Спасовски и Абдураман Усеин, допирајќи се — со плешките како мокри потполошки, го чекаат осамнувањето

на втори ноември во шумичката спроти воденицата. Месечината се извишува и се растура над реката, како мртва мониста на жива кожа. Реката излегува од свиокот и гровта во полето, држејќи ги на лакот оддалеченост извиците на потерите.

Откако ја пробдејуваат ноќта, со очи во дланките, Ацо и Абдураман го догледуваат Боте како им иде во пресрет. Имало господ, си вели Ацо. Имало алах, си вели Абдураман. Па двајцата се издишуваат, како да станале од гробишта. А Боте — оклештен од уво до уво, како да ја преспал ноќта на перница со мирис на детството: еден оди, тројца води.

Тоа се: Чедомир Миленковиќ — Мирко, новиот командир на одредот; Благоја Давков — Давката, кој се враќа од илегалата во градот; и Негре Методиев Новаковски, без ни една канта маст од шверцерските магазини на татко му трговец. По нив, според Боте, треба да дојде уште Роберт Гајдиќ, на својот велосипед од кој не се двои, со радиостаница и нешто храна за одредот.

Меѓутоа, додека го чекаат да видат што ќе стори со велосипедот на брегот и додека се радуваат на себеси вака собрани за одредот, патролите на бугарската војска и полиција им се доближуваат толку што ги откриваат во шумичката спроти воденицата. Иако сиво, веќе е видливо, па секое движење наоколу доаѓа со прелатата на својот ноќен шум и на својот дневен вид. Што да се прави, пред да се расцепи плодот на тишината, за да се види кому се паднал делот на денот а кому делот на ноќта?

Додека се договараат, несвесни дека тоа го прават во живото присуство на својот нов командир, сите се начисто дека не можат да го дочекаат Роберта Гајдиќ и дека врската со него ќе мора да ја прекинат пред време. Им останува единствено, уште веднаш и без двоумење, да се упатат кон планината и да се поврзат со одредот.

Тогаш patrolата зад воденицата отвора оган на нив. Прикриени од мракот, задржан меѓу грмушките, тие тргнуваат право нагоре, кон Водно. Таму пак ги пресретнува оган од друга патрола. Тие се држат за грмушките и скршнуваат кон Треска.

Но и таму, како да удираш во камен, ги дочекува нова патрола. Сега веќе, без да ги одбираат грмушките, тие свртуваат накај градот како кон последна можност. А огнот на патрулата, како да се повторува, носен од стравот на очите, им ги сопира чекорите и на таа страна. Тогаш, и без командир, им е јасно дека се во стапица, па залегнуваат во круг, допирајќи се со петиците, и отвораат безглав оган во предизвикот на битката без излез.

Горе, во шумата од костени, над манастирот св. Пантелејмон во селото Горно Нерези, одредот веќе неколку часа место гргорот на изворот го слуша грмежот на овој судар. Удар од камен, чад од палеж, траг од дивеч. Со подзинати усти и оторбешени ѓотлуци, борците се собираат околу костенот на Стариот, барајќи го во неговиот поглед изгубениот блесок на своите очи. Долу пука, небото се цепи на ден и ноќ; а под нозете татни, земјата се двои на брег врз кој ќе стапнеш и на брег врз кој нема да стапнеш.

Дрен, држејќи се за книгите како за прнар во брзак, гледа околу себе како допрва да ги открива другарите. Но не, тие се истите, само што се возбудени од сунот на оганот, па како некој бумбар да им се движи под кожата. Стариот, на пример, ја повторува својата грешка: ги собира, во густо, постарите за ум, а помладите, без да ги праша, ги праќа на извршување. Така одредот, и не сакајќи, се дели онаму каде што нема место ни за недоумица.

— Ако има акција, — го надополнува Васил Антевски.

— Еве акција, — му одговора Дрен.

Собирот на постарите, меѓутоа, место да ја разгледува следната борбена акција, размислува за привремено растурање на одредот. Долу, откај отстапницата до воденицата, брановите на Вардар уште ги разнесуваат пукотите на глувата битка. Градот, шашлив праматар, со ушите меѓу нозете го дише својот живот, како сето ова наоколу да не се однесува на него. Сè е рамнодушно, дури и небото — спуштено знаме на распната синевина.

Тогаш преку Крушопек, како црни круши среде бела зима, се појавуваат тројцата добегани од пукотницата долу. Лицата им се зачадени, рацете разиграни, јазиците исушени. Додека ги празнат матарките на другите, тие бладаат со погледите ништо што не гледаат и подголтнуваат со гркланите без збор да извадат. Најпосле, како со ченгел, од нив излегува веста дека другите тројца се фатени, а меѓу нив и новиот командир на одредот.

Тоа, на собирот на постарите, му доаѓа како кец на десетка. Потврдени во своето колебање, тие му оставаат на стравот да се разграка во нив и да надвлее разумот над вербата. Стариот, повлечен од тие подводни тревы што го мамат удавеникот дека ќе се допре до тлото на спасот, прифаќа одредот привремено да се расформира, борците да се засолнат в град, оружјето добро да се сокрие, а по извесно време борците пак да се соберат и одредот повторно да се обнови.

— Тоа е ликвидација! — упаѓа Корчагин, застанат меѓу помладите околу постарите што седат.

— Што предлагаш ти? — му се обраќа Стариот, колку да се слушнат и помладите пред постарите да решат. — Само, без навреди!

— Сè друго, само не ликвидирање на одредот! — продолжува Корчагин во својата решителност. — На пример, да се повлечеме во Света Петка, таму некои наши имаат роднини. Или овде да се засолниме во базата под Шара. Или да се упатиме кон Кичево. И овде е окупација, и таму е окуапција. А италијанската е можеби поснослива од бугарскава. Сè, само не да се растураме!

Васил Антевски, одмерувајќи ги силите што го двојат одредот, и самиот се колеба меѓу извесноста, безизлезот и неизвесноста на излезот. На каде да се трше, кога секој пат е нераскрчен? Не пат, а врвица. Како да се излезе од овој страв, кој одеднаш ги наоловува колената на луѓето? Како да се разреши овој јазол, што ја врзува во немоќ не само размислата туку и определбата на неговите другари?

— Корчагин е прав, — се слуша Дрен како се осмелува да се замеша во врвата што не ја стишува ни Стариот.

— Во што е прав: во квалификацијата дека одредот се растура или во предлогот одредот да се дислоцира од раководството во градот?

— И во едното и во другото. Растурањето во извесна смисла е предавање.

— Ама луѓе, Бугарите ни се зад петици! Тројцава другари всушност ни ги носат овде.

— Зошто да не одиме на Шара, па оттаму да се поврземе со раководството во градот?

— Прашањето е како да го зачуваме одредот: со растурање или со останување? Не станува збор за растурање, тоа е привремена мерка, одредот пак би останал.

— Што значи привремено растурање? Кога пак би се собрале?

— Тоа ќе зависи од одлуката на Месниот воен штаб.

— А, ако и тој се растури, во некоја провала во градот?

— Другар, тоа е дефетизам. Партијата секогаш се обновува.

— Ако се растуриме, сè некој ќе преживее. Така одредот ќе се зачува.

— И, ако прифатиме борба, сè некој ќе преживее. Така одредот подобро ќе се зачува.

— Треба да донесеме решение, а немаме ни директиви од градот ни време за обмислување. Ебана работа!

Стариот, вртејќи се кон сите околу себе да ги стиша, всушност се врти околу еден предлог. Очигледно, неговите сили во водењето на одредот се при крај - отсуството на командир премногу му тежи. Да одлучуваш во акција, значи да одлучуваш и за други; за разлика од одлучувањето во илегала, кога одлучуваш за себе. Но, сега, никој не може да реши за себеси ако не реши и за другарот до себе, ако не реши за сите.

Верувајќи дека тој предлог е средно решение, што ги одбегнува крајностите на распуштање и уништување на одредот, Стариот го става на гласање. Во тишината, што се отвора пред да падне одлуката, како пропаст што ќе се скока за да се

пропадне или да се домогне до другиот брег, кон оние што се за предлогот прикрадено се придружуваат и оние што се колебаат. Така, со мнозинство, одредот одлучува привремено да се расформира, залажувајќи се дека придавката „привремено“ претежнува над глаголот „расформира“.

Тишината потоа поминува во молк. Растоварен од самарот на дилемата, олеснет од бисагите на одлуката - одредот се предава на приземни движења. Го подмачкува оружјето, го завиткува во црни партали од шаторско крило, го закопува во податнатата земја како убиена птица. И ни поглед, ни збор, не разменуваат борците, наведнати над камењата што ги удираат по колената.

Веќе истиот ден, на втори ноември, обезоружен, слободушен и онемен, одредот во групи се растура по Водно. Капка дожд, распрсната на жедна земја, како да паднала на карпа. Сите тргнуваат кон Скопје, но секој знае дека ќе се изгуби сам. А вечер е, кога облакот се топи и каменот се лади, и планините го поклопуваат градот, додека мракот се собира под пазувите во студ.

Васил Антевски, останат без оружје, ја закопува во земјата под костенот последната книга. Така, останувајќи сам и гол, слегува кон градот како да оди на закоп.

НОЕМВРИ 1941 ГОДИНА

Скопје е тогаш како дупнато решето: секој ден блокади, заседи, апсења. Освен војничките, полициските и агентските петици, ни едни други чекори не се слушаат по улиците. А лисјата по дрвјата жолтеат, црвенеат и црнеат, пред да ги преземе земјата премрена да си го преврти лицето.

Дрен го превртува градот како крт угарот: се крие овде, излегува онде, се движи под земја, дише низ дупка. Јасно му е: не може вака, не може долго вака. Кртечината му е кај Пустата кула во Тавталици; тука продремува, оттаму трга, таму се враќа. Ноќе, кога испливува од плитките соништа, ги гледа стаорците како му ги брстат ноктите. Го гонат, значи, не само окупаторите, туку и глодарите.

Еднаш, во момент на отпуштеност, го побарува братата си кај негов другар. Од распуштање на одредот, од втори ноември над Горно Нерези, поминати се веќе неколку дена, а Дрен — не што не прозборел, туку и не се сопнал од некој познат. Овој му кажува дека брат му Никола пред некој ден дошол од село, ама сега го нема, може и да се вратил, имал ориз за продавање, од Оморани.

— Васил Антевски, со сиот ум што го имал и што го нема, оди дома, на улица 222 бр 27а. Стопаните, онемени од уплав или изненада, само гледаат во него и не умеат да соопштат дека Никола не навратувал таму. Дури кога Дрен си оди, не само препознат туку и повратен од нив, тие му кажуваат дека полицијата го претресла неговиот стан, уште на 23 септември.

Васил Антевски одмавнува со раката, не мислејќи допрва да влегува горе, но му останува во главата дека со претресот му се собрани сите книги, хартии и фотографии. Значи, заклучува Дрен, не само пиштолот, туку и тие се веќе кај нив.

„Јас сум нај нив, но каде се тие?“. Па, како тој да трга во потрага по своите трагачи, Дрен се упатува кон центарот на градот, во предизвик на судбината. Примрак е, домаќинките ги притвораат портите, децата се спровираат низ оградите а свиоците на улиците се влеваат во шумот на реката. Да не се свездите на небото, денот пак ќе го згаснат фенерите на железничарите што се прибираат од работа преку раскопаните полјанки.

Тогаш, во тој модар самрак, Васил Антевски среќава на улица висок момчак. Пред да се поздрави, овој застанува спроти Дрен, обидувајќи се низ погледот да ја пропушти радоста од средбата.

— Васил Точка? — прашува неговиот поглед.

Дрен се чуди од каде го знае, проведувајќи го во мислите низ својата кантора, низ илегалните состаноци, низ движењето на одредот. Најпосле, го препознава во момчето Миќо, кое еднаш им донесе храна во логорот. А го запомни по тоа што момчакот сакаше да остане во шумата како партизан, но Горски го крати в град не дека е премлад за борец туку дека на одредот му треба курир.

— Да, јас сум, Миќо! — потврдува момчакот. И, без да се обзира во страв и без да губи време, како испечен илегалец, го прашува Васила Антевски каде може да го најде ако треба да го поврзе со другарите. Дрен, не признавајќи дека е без врска, ризикува да му каже и веднаш се покајува, зашто знае дека ги прекршува правилата на играта, законите на илегалата. Но, што друго да стори, кога се нема подобар излез? Или, барем, излез на повидок?

Утредента, по полицискиот час, штом се разденува, во дворот на Пустата кула еве го Миќо со Мирко. Тие гледаат пред себе, среде дивата трева, не обрнувајќи внимание ни на врапците што ги ретчат лисјата од пресушените дрвја. Дрен слегува од раскостената кука како головрат орел, ноктите му се забиваат во дрвените скали. И покрај бистрата глава, што ја пробива подмрзнатиот проев на ведрата утрина, не се сеќава на овој човек што стои до младиот момчак.

— Првиот командир на одредот, — се претставува стегајќи му ја раката. — Ти не ме знаеш, јас те знам. Васил Антевски, Дрен. Јас сум Мирко, ништо повеќе.

— И новиот командир на одредот, — дополнува Дрен, следејќи го со погледот Миќо кој се губи низ дивата трева.

— Што не го дочекавте, — веднаш додава Мирко, лут на сите пред да узнае на кого. — Зошто?

— Стариот предложи а одредот прифати, — објаснува Дрен. — Привремено расформирање.

— Кој ви го даде тоа право?

— Никој. Горски отиде по директива и не се врати повеќе.

— Јас ќе дојдев. И покрај битката кај Треска, имаше начин да ве најдам.

— Настана збрка, — настојува да е убедлив Дрен. - По убиството на шумарот, прво Горски изгуби глава а потоа и одредот. Стариот се обидуваше нешто, но нè скрши пукотницата кај Треска. Од предвидените шестмина, тројца не ни се придружија. Меѓу нив, и ти. Сите мислење дека си загинат или заробен. Тоа објаснува, но не оправдува, — исклучив е Мирко. — Горски има голема грешка за неактивноста и расформирањето на одредот. Но и другите носат свој дел од вината. Партијата ќе мора да ги земе на одговорност. Што мислиш да правиш сега?

— Ако мојата одговорност е одговорност и за одредот, ја прифаќам и неа, — останува на своето Дрен. - Во градов не можам да останам, сите ме знаат. Би одел во Велес, потоа во моето село. Кога ќе ми дадете врска, ќе појдам во еден од тамошните одреди. Борбата треба да се продолжи, а јас сум негоден веќе за илегална работа. Чирот ми ги намалува силите, па не сум многу ни за физички напори.

— Знаеш што? — омекнува наеднаш Мирко. — Да се најдеме задутре кај старата Бановина. Ќе ти кажам тогаш што и како да правиш.

Така и прават. Се наоѓаат на одреденото место и во договореното време, како самјаци што ги оставиле зад себе густите шуми пред таа чистинка колку дланка. И никој, не само

тие еден за друг, туку и сите што сакаат да знаат никогаш нема да узнаат што, каде и како правеле двајцата за овие два дена. На секогаш уредната лика и облека од Васила Антевски само се гледа една небрежност, што го враќа во боемско време: небричен образ, стуткана јака, продрснато колено. И еден поглед, изострен што скока, како јаготката на грлото да подголтува неизронета 'рж.

Кога на клупата остануваат сами, додека Миќо се губи во сенката на паркот, Мирко прво му ги бара чистите сметки од Народната помош. Васил Антевски му ја излага собраната сума, па од неа ги одзема средствата за исхрана на одредот и оние што директно му ги предава на Горски, вклучувајќи ги и по двестотте лева што ги делат со борците пред распаѓање на одредот. Тука има и негови хонорари од адвокатската работа, но Дрен од тоа не прави проблем. Откако му го предава остатокот ва Мирко, колку и да е безначаен тој, Васил Антевски се чувствува чист, како дланките да му се инстанчиле од белина.

— Така, — му одобрува Мирко. — А сега, за тебе. Твојот план, од другарите горе, можам да ти кажам дека е прифатен. Ќе појдеш, значи, во Велес, оттаму во Оморани, ќе чекаш абер во селото. Кога ќе добиеш врска, ќе постапиш спрема неа: било да е за одење в одред, било да е за враќање в град. Се разбираме? Миќо ќе ти помогне за документи. Само, ти сепак избегнувај ја полицијата!

— Со задоволство! — се согласува Васил Антевски. А и самиот не знае за што: дали за растоварувањето од средствата на Народната помош, дали за поткрепата во вадењето на лажните документи или за советот во избегнувањето на полицијата? Во секој случај, Дрен и Мирко се разделуваат толку чисти, со толку бистри погледи, како да имаат сили за повторно видување дури до извојување на победата. Никој од нив и не мисли дека само преку улицата, со нурната рилка во корените на паркот, ги демне сивото лице од Околинската управа на окупаторската полиција.

По еден ден, со скрпен документ, Васил Антевски се качува на возот за Велес. Возот е како пајтон: има скала од

папучи до земјата, се клацка на патот и без свиоци, запира на секои три куќи. Локомотивата чури, исфрла клобуци чад како запален рудник, па од силина блуе и раски јаглен во очите, ако насреш низ отворен прозорец. Токму воз за една контрола на карти и три контроли на документи, за едно возење од педесет километри во цели два часа. За среќа, полицајците ги прегледуваат документите како што кондуктерите ги дупат картите: како ќе им дојдат, дури и наопаку, само да ги проверуваат под прстите додека те фиксираат во очите.

Во Велес, на станицата, Васил Антевски вика прав пајтон додека уште еднаш му вршат контрола на документите, комплетирајќи ја нивната лажност со изнасилената сигурност на своето држење. Во пајтонот, возејќи се кон градот, се сеќава за миг на татка си и за својата тешка недоумица како да му ја соопшти одлуката дека не сака да остане со стадото, туку да го продолжи школувањето. Толку години се поминати оттогаш, тој е веќе адвокат а татко му е под земја, додека овие пајтони само стареат и стареат, носејќи ја под сонцево својата вековна дооденост.

Во градот, под јаворот, слегува од пајтонот и веднаш ги догледува приквечерните ветрушки, што мируваат на ветрот со распнати крилја пред да се смират во густата круна. Од дуќанчињата, што ги спуштаат ќепенците, замирисува на печен сланоток, штавена кожа и стар лој. По калдрмата, како дрвени кундаци од детски пушки, затропуваат налани. Во прозорците, слепо пипајќи, се палат првите фенери во барање на агол, од каде што ќе ја осветлат посната вечера.

Васил Антевски затропува на портата од својот кум Андреја Поменовец, како прваче на училиште. Жив ли е тој старец, на деведесет и пет години, со кого се нема видено од векот? За сите овие години, откако ја заврши гимназијата во Велес, ни го слушнал ни му се јавил. Ќе го препознае ли тој, во својата старечка обневиденост, меѓу живите суштества со кои го мешал својот здрав здив? Дрен удира по портата, а му се чини дека удира со главата од сид.

Сепак, и покрај првиот прием кај семејниот кум, Васил Антевски чувствува дека нешто не е в ред: нешто стариот е заборавен па не може да погоди кој му е гостин, нешто младите се саможиви па не знаат со кого имаат работа. Во секој случај, седејќи како на трње, Дрен гледа што поскоро да воспостави врска, па да ги ослободи од своето присуство. А за тоа време, како првوماјски излетник од црвените комуни, шета низ градот и ги собира спомените.

Како и секој град, во кој си го завршил детството и си ја започнал младоста, и Велес на Васила Антевски му се чини убав. Градскиот часовник, што го лови времето низ процепите на кулата и го уситнува долу меѓу ќепенците на калдрмата. Вардар — брз низ градот, бранлив под мостовите, кален кај бавчите, бистар на плажите; Вардар — таа соблечена кожа од долг смок, преку која можеш да пречекориш без да те фати клетва.

И Васил Антевски шета низ градот, и по едната и по другата страна од реката, од паркот долу до манастирот горе. Се сеќава на своето доаѓање тука, од селото преку светот, па се убедува дека треба да се врати во селото, за да се врати на извесен начин и во светот. Пробивани од времето а уривани од војните, патиштата и сега водат насекаде, но само еден допрва што треба да се најде води кон светот, а ќе го пронајдеме прво во себе.

Така, обивајќи ги колената од сокаците, се наденува на една фирма со познато име: Горѓи Поп Андов, доктор. Додека го копа тоа име од своето сеќавање, чирот ја обновува болката во неговата утроба. Да влезе или да одмине, да поврати или да избегне една задоцнета средба со неизвесен излез, да подлегне на болката или да го послуша разумот?

Додека така се двоуми, од куќата го викаат да повели. Васил Антевски, пречекорувајќи го прагот, влегува внатре како да влегува во стара фотографија на сид и не верува повеќе дека ќе остане препознат. Лимун во антрето, гоблени меѓу вратите, милје на масичката. Фабрични патеки по подот и многу врати наоколу, од кои допираат таинствени шумови на

среден живот. На лице: исполнет идеал на граѓанската интелигенција од неговата генерација. Недостига само ублажен звук на светното свонче и румена слугинка со колосана престилка на танок струк.

Докорот, со очила на носот, без да се поздрави го прашува са што може да го послужи: професионалец, кој гледа во него пациент а не познат. Васил Антевски му ја кажува својата дијагноза, објаснувајќи дека во пропатувањето останал без лекови. Не станувајќи од кабинетот, не толку да го поздрави колку да го прегледа, докторот го пишува рецептот како да го продолжува својот извештај. Потоа му го подава, напомувајќи ја цената за својата ординација. И Васил Антевски излегува, како да се откачува сува фотографија од студен сид.

Дури кога е на улица, со фирмата од докторот на грбот и печатот од ординацијата во џебот, Васил Антевски забележува дека му е испишано името и презимето на рецептот. Го препознал, значи, без знак да даде. Тоа и му личи: сива физиономија, со ништо што не се оддава, во топла корупка од формалин и нафталин, свилена бубачка што ќе се отвори во обичен црв.

Истата вечер, само по неколку часа, на Дрен му се случува нешто што не му се случило за сиве овие пет дена во Велес. Додека талка по улиците, да не кажеме паскачи по сокаците, шетајќи по градот пред полицискиот час, го запираат двајца цивили што се интересираат за името и местото на некоја улица. Сè е вообичаено: ветрушките лебдеат над јаворот, ќепенците ги затвораат дуќаните, реката ја надвикува чаршијата и луѓето се прибираат во портите — пред да ги затече гласната петица на окупациската патрола.

Само што двајцава минувачи според облеката не личат на луѓе што не би знаеле да го прочитаат името на улицата. Во истиот момент, кога го помислува тоа, Васил Антевски сфаќа дека двајцава се агенти, набрзина пресоблечени од своите шајачни алишта во утлисани костуми. Но, веќе е доцна. Тие ги вперуваат пиштолите во него пред да ги извадат од џебовите,

барајќи му ги документите. Зад нив, во матното тонење на самракот, Дрен го гледа невидливиот излез од улицата.

Па, како фатен клен со подзината уста, посега по џебот со лажните документи каде што порано му лежеше пиштолот. Но, двајцава близнаци не го оставаат да направи никакво движење, туку самите го пипаат од јаката до ногавицата. Мислејќи како да им се истргне од рацете, Васил Антевски си признава барем три грешки: што му го дал пиштолот на Горски, што влегол во ординацијата на докторот и што наседнал на трикот од агентиве. Барем третово да го избегнеше, откако двете претходни ги беше голтнал. Не: барем првото да не си го дозволеше, кога веќе следните морал да ги проголта.

Иако не наоѓаат оружје, двајцата агенти му ги одземаат документите и го водат пред себе. Васил Антевски протестира, вртејќи се колку кон нив толку и по улицата. Но на неа, освен зеленооките мачки, нема веќе жива душа. А агентите го бодат со дулата во слабините, сопинајќи му го чекорот по нерамната калдрма. Дури ни добитокот, натоварен од нива, не го бодинаат така — нестрпливите стопани со дрвените остени.

— Што сум сторил? — се опира Дрен. — Зошто ми ги земате документите? Јас сум исправен граѓанин.

— Сомнителен си. Не си ни познат. Ќе ги разгледаме во учасокот. Ајде, не детини!

Додека не доаѓаат до полициската станица, на главната улица сега празна и темна, Васил Антевски сè се надева дека некако ќе им избега. Во некој од сокаците, што се губи во мракот, во градот, во спасот. Во некоја од портите, што спушта лост пред да го претрча дворот до првиот капицик. Во некое од дрвјата, што го вгнездило птичијот џагор во грутка сон.

Но, прстењата од цевките му се постојано на ребрата од слабините. А штом ќе се одлепи од нив, во обид да се фати за некоја пола на мракот, тие го грабаат за рамената и го враќаат назад, смирувајќи го меѓу своите лактови и дулата на пиштолите.

— Не мрдај! — прос'скува едниот низ заби. — Нели си исправен граѓанин?

— Не мрдај — прос'скува другиот низ заби. — Нели ти се в ред документите?

Така, меѓу двајцата близнаци како меѓу вдвоени фарови, Васил Антевски влегува во полициската станица. Баш како зајак, помислува Дрен, фатен со фарови. Па се обидува да фрли поглед преку рамена, но место градот со накачените покриви ги гледа само муцките со подадените вилици.

Таму, во полициската станица, го внесуваат во една гола соба, која освен бирото има уште два стола и една крушка, спуштена од таванот. Двајцата агенти седнуваат на столовите, како да се вратиле од свршена работа. Трет агент станува од бирото и со гајтанот од ламбата в рака шета по лицето на Дрен.

— Овој ли е? — прашува со досада, здивајќи на кисловина од пресна ракија, стар лук и кисело млеко.

Двајцата агенти, расчекорени на столовите, место одговор ги фрлаат врз бирото документите на Дрен. Третиот ги дочекува со погледот, се враќа на Васил Антевски и им се развивува на двајцата близнаци:

— А оружје? Камо оружје? Каде му е пиштолот? Пиштолот, велам! Веднаш да сте му го нашле!

Едниот од агентите се обидува да објасни, но другиот го запира со едната рака а со другата низ насмевка го вади својот пиштол. Сега врз бирото, врз документите на Дрен, има и оружје. Сите тројца агенти вкрстуваат насмевнати погледи на сфаќање, слога и соработка. Само Васил Антевски, подзинат од чудо, ги гледа занемен, обезоружен и исправен во соголената просторија.

— Така, батковци, — им одобрува третиот на двајцата агенти. — А сега, можеме да почнеме. — Па, палејќи цигара, седнува на бирото и ја доближува машината за пишување. Задоволен е како под јазикот да држи голтка ракија, а од двете страни на машината да го чекаат младиот лук и пресното сирење.

— Записник од личен претрес, — го озаглавува третиот агент листот хартија во машината за пишување, давајќи им знак на другите двајца да почнат со работа. — 19 ноември 1941 година во Велес.

Васил Ангевски, гол среде голата просторија, ги гледа двајцата близнаци како му се доближуваат со завратени ракави. Под разнишаната светилка, сенките од нивните движења се фаќаат на сидовите како ноктести лилјаци. „Зошто 19 ноември, кога е 15 ноември?“, размислува Дрен одбегнувајќи ги другите мисли. А двајцата агенти, иако веќе гол, го соблекуваат под единствената крушка, како да лупат долги кори од изудрено стебло.

— Потпишаниов Георги Павлов Додов, стар полициски стражар при Велешката полициска Управа, — диктира третиот во машината, — во присуство на сведоците: Димитар Тенев Терзиев и Аспарух Петков Прашковов, и двајцата млади полициски стражари при истата Управа, — па го крева погледот до нив. Тие ги тргаат рацете од Дрен и застануваат мирно, додека под мустаците им чурат лутите цигари а во рацете им висат запленетите работи. Стариот полициски стражар Додов го гмечи догорчето меѓу лукот и сирењето, исчекува неговите помлади колеги да се сетат да ги изгасат цигарите, па не погледнувајќи накај Дрен се задлабочува во системот на машината.

— Го составив овој записник за следното, — ги одбира буквите за заклучок. А една мува, заслепена од светилката, постојано му слетува од лукот до сирењето, нервирајќи му ги мустаците над устата.

На горната дата и во присуство на горенаведените сведоци во канцеларијата на полицискиот участок направив личен претрес на Васил Стефанов Антевски, адвокат од град Скопје. — Дури тогаш, вадејќи ги очите од натечените подочници, Додов погледнува во Дрен, проверувајќи со некои тајни критериуми колкава е вистината дека приведениот е адвокат. Васил Антевски, пак, му одвраќа со погледот, прашувајќи се патем колку оваа гола соба е службена канцеларија. Двајцата близнаци, стоејќи мирно пред протоколот, одвај чекаат да продолжат со работата: да запалат цигари, да се размавтаат со ракавите и да се нафрлат на Дрен.

— Васил Стефанов Антевски, — повторува третиот, нагласувајќи дека тоа име треба да го запаметат и другите двајца. — Во резултат на што најдов и ги земав следните нешта, а имено. — Па со намиг, како да пушта кучиња од јаже, ги остава близнаците да продолжат со Дрен. А мувата кружи околу крушката, како болка што се витка околу раната.

— Еден кожен портофел со 5.500 лева, од кои 50 по илјада и 10 од петстотини лева, — докладава едниот агент.

— Многу бре! — се восхитува другиот.

— Пст! — ги стишува третиот со шумот на машината. — Службено, ве молам. Ајде, следниот.

— Едно кожно портмоне со 64,5 лева, од кои една монета од 50 лева, една монета од 10 лева, четири монети од по еден лев и една монета од половина лев.

— Зошто две кесиња за пари? — се бунува сега првиот агент.

— Будала, за крупно и ситно! — му објаснува вториот, удирајќи се прво себеси со прст по главата, па тоа него но не и третиот агент, за најпосле да покаже со истиот прст на Дрен. — Адвокат, еј! Знаеш ли што е тоа? Врека, продрсната од пари!

— Молк таму! — им свикува третиот од машината. — Треба да знаете дека комунистите имаат секогаш двојни работи: две лица, две срца, две кеси. Дури и двојно дно на куферот. Едното за нас, другото за себе. Пребарувајте таму и помалку зборувајте, да не ви влезе нешто што не треба во машинава.

— Една таксена марка од пет лева, — продолжува едниот агент.

— Една српска таксена марка од пет динари, — продолжува и вториот.

— Два бележника со впишани белешки и адреси од Скопје, Белград, Софија и други градови. Аха, и од Париз! — продолжуваат двајцата во хор.

— Шест снимки во различни формати.

— Пропусница без број, издадена од Скопската градска општина, со дата од 5 мај 1941 година.

— Како, како?

— Една лична карта, издадена од бившото кралство Југославија а потврдена од Скопската адвокатска комора.

— Добро, добро.

— Една адресна карта, на име Васил Стефанов Антевски, од 21 јуни 1941 година.

— Потаму!

— Една потврда, под број 5940 од 10 септември 1941, издадена од Скопската градска општина.

— Уште?

— Една празна привремена дозвола за продолжување на трговската дејност.

— Баш на трговската?

— Баш! Ах, да! И еден рецепт за некој лек од 13 септември 1941 година.

— Многу бре, брате! — му се обраќа Додов на Дрен, земајќи здив врз машината за пишување. — Многу документи си имал. Дури и за нас многу. Ај да видиме потаму!

— Едно цепно ноже, — реферира едниот агент.

— Еден патент молив, — реферира другиот агент.

— Една автоматска перодршка.

„Што ли му е тоа?“ — се чуди Дрен, вклучен во нивната лицитација.

— Една крушка за батерија.

„Е, тоа може“, — се сложува Дрен. — „Ламбичка за цепна батерија.

— Еден чешел за коса.

— Една мрежа за коса.

— Еден привезок со четири различни клучеви.

— Еден отворен кибрит.

— Едни кожни ракавици.

— Еден колан за панталони.

— Едно топче колчишта.

— Еден презерватив.

Еден зборува, другите молчат. И обратно: еден метот во раката не мора да одговора на зборот во усзборот, првиот се свртува

кон него да провери. Предметот во раката не мора да одговара на зборот во устата, освен кога има трет што го бара тоа. Сега третиот го крева погледот од записникот, со кој всушност фрла поглед кон четвртиот погоре, па ги мери по ред: прво вториот, па првиот, па Дрен. Предметот не го погледнува, зборот не го проверува. Обратно од примерот со пиштолот, кога предметот го интересира а зборот го подразбира.

— Море, море! — се чуди божем третиот. — Овој ептен ни ги мачка очите. Те презерватив, те конзерватив. Ти реков, ми рече. Давај понатаму, ама сериозно. Немаме време, без шега.

— Два броја од весникот ‚Зора‘.

— Еден број од весникот ‚Зарја‘.

— Еден број од весникот ‚Утро‘.

— Ни еден број од скопска Делокупна Блгарија‘.

— Друго?

— Нема веќе ништо.

— Тоа е сè.

— Сè што најдовме.

— Освен ако не држи нешто под јазикот.

— За тоа после. Добро. Сега потпишете се. Првиот овде, другиот под него. Не размачкувајте го мастилото, не е ова мукава за бурек. Така. А сега, ајде, носете го. И, на враќање, шишето од газија. Апетитот нешто ми се кренал. Сме свршиле работа за премија.

Двајцата близнаци го носат Васи́ла Анте́вски во самица. Гол, бос, со рацете на појас — не само да ги задржи панталоните без колан, туку и да ја додржи болката од проработениот чир. Таму, во самицата, без светлина, без вода и без храна, го држат од петнаесетти до деветнаесетти ноември. Дрен нема поим за времето, освен дека е во велешкиот затвор. Мислата, како вртење на болка, му ја длаби главата: кога ќе почнат со мачењето?

ХIII

НОЕМВРИ 1941 — АПРИЛ 1942

Но, пред да почнат со тоа, една ноќ го изнесуваат надвор. Свезди на небото, студ под пазувите, река во ушите. Васил Антевски, пресечен од изворноста на воздухот, не знае каде да се дене: сите страни на светот како да го водат кон излезот. И, покрај тоа што рацете му се врзани, нозете потклекнати а погледот обневиден, Дрен мисли дека веќе го чувствува мирисот на родното село.

Зошто не појде таму, место што седеше в град? Навистина, требаше од Велес по сè позапустени селски патишта да оди четириесетина километри за да стаса до Оморани, ама барем немаше да биде под рака на полицијата. Патем ќе ги среќаваше остарените ликови на врониците и заборавените плодови на детството. А можеше дури и да не заноќи во селото, туку во манастирот свети Аранѓел.

Каде е сега неговото родно село, со чешмата како волон моч? Каде се кладенците, изсидани во дворовите, во кои како пламен од кандило се чува испоснетото семе на растурениот пород? Каде се оние суштерливи лица на самрачните мајки? Каде е онаа плоча од карпа, што излегува од основите на куќата до грбавиот двор, врз чија насобрана топлина во доцните приквечерини се сече крвавиот плод на скинатата лубеница? Каде е онаа жолта вратика, што ги обложува камењата на куќата, удирајќи во модриците на колената? Каде е сега таа фрлена тишина, во која можеш да се собереш како во полжав, па преку здивот на ореовата шума да се добереш до слободниот простор над планината, во кој човек може да дише рамен на себеси?

Каде е сето тоа, кога те носат секаде само не таму?

Од мракот на затворот, преку мракот на градот, до мракот на вагонот. Душкајќи си го седалото со муцката, Васил Антевски распознава дека е во товарен вагон со вреќи овес.

Вагонот е од оние за седум војници и четириесет коњи, а вреките испуштаат прав како уште да се на гумното под неуморни копита. Додека само едно нокте отвор гледа кон ноќното небо во темнината на вагонот, Дрен се мисли дали легнува на половината од местото за војниците или на осмината од местото за коњите.

Не знае каде патува, му се чини дека возот се врти во круг, како да обиколува мрачна долина без да се искачува и без да се спушта. Патување, без крај како без цел, само бладачки запирања на мртви станици, во чија тишина пробива удавениот клокот на замислените извори. „Жеден сум“, си вели Васил Антевски и со тоа ја одржува врската со стварноста. Има веќе цела вечност како не допрел капка вода со испуканиот јазик, па секој шум му го довикува грлото на врutoкот.

Истата ноќ, само на другиот крај, го симнуваат од возот и пак го спуштаат во затвор. Додека го внесуваат од еден во друг мрак, Дрен забележува дека е сега во Скопје и дека затворот е на Обласната полициска управа. Паркчето од спротива, во кое пред некој ден се среќаваше со своите другари, прилега на згазена грмушка под чија легната трева нема ни здив од влага.

Затворот на Обласната полициска управа, како и секој истражен затвор, е во подрумите на зградата. Кога ќе влезеш, како да влегуваш во пеколот: се простуваш од светлината, го намалуваш воздухот, ги губиш страните на светот и наоѓаш разбирање со црвот во земјата. Васил Антевски добива една просторија, во која — ако се испружиш и ако ја осветлиш — нема да те собере од темето до петиците.

Една крушка, счипчена за таванот, мижурка со своите петнаесет свеќи, не знаејќи дали е надвор ноќ или ден. Подот од мемла, под кој не разликуваш камен од земја, ја смука топлината од снагата пред да му се предадеш. Само од едниот сид горе, како од засидан прозорец, се чини дека напати допираат наслутени одзвуци на далечни чекори. Можеби се тоа неговите другари од слобода, кои како минувачи покрај зградата се обидуваат да му пренесат некоја порака.

Со светилката на тилот, како со поскок во окото, Дрен ги поминува таму петнаесетте дена од деветнаесетти ноември до четврти декември. Единственото нешто, по кое ги брои деновите, е влегувањето на стражарот, кој со нога му ја поттурнува здрвената каша. Кога овој ќе ја затвори вратата, скрцајќи со кваката како со сврдел во коска, порцијата останува на подот како лепешка на пат.

Петнаесеттиот ден, поправо ноќта, Васила Антевски го водат од визбата до третиот кат. Таму горе е службата на Државната сигурност и групата „А“, која од кралството Југославија ги има наследено досиејата на комунистите во Македонија. Долги ходници, тесни сидови, високи врати. Чекорот, предизвикувајќи го екотот, го префрла од петата на темето; па така, со сопствениот товар на единствената глава, се движиш кон очигледниот безизлез како да чекориш кон отворената иднина.

На крајот од ходникот, како на крајот од светот, Васил Антевски го внесуваат во последната соба. Без да погледне на вратата, Дрен веќе знае дека таму го чека началникот на групата „А“, Љубомир Јорданов. Не знае, меѓутоа, дека лево и десно од него го чекаат и агентите, Мане Мачков и Круме Панков. Светите тројца — убијци.

Љубомир Јорданов е дојден од Бугарија, а Мане Мачков и Круме Панков се од Македонија. Љубомир Јорданов има мустачки и носи врска, па прилега на интелектуалец што се откажал од својата цел на полпат а сега со прсти на гркланот ја повраќа и нејзината прва половина. Со цигара во устата, бриљантин во косата и шамивче под реверот — тој го одмерува како што му приоѓа, а прстите му играат на бирото како по кожа која штотуку опната, уште не испушта звук.

Мане Мачков, тој збитак со споени веѓи и без врат, стои до шефот како негова слика, скратена во пукнато огледало. Васил Антевски го знае од синдикатите пред војната, но никогаш не знаел дека уште оттогаш тој е човек на полицијата. Круме Панков, некогаш развиен а сега крупен човек, се надвишува над рамената од двајцата но со малата глава, со

кратко потшишана коса, следи секое нивно движење, за да го разбере и да го спроведе.

Значи, си заклучува Васил Антевски, ова е светата троица што ќе ме распне на крст. Едниот ќе испрашува, другиот ќе измачува, третиот ќе пердаши. Сите тројца, секој со свое средство и секој во свое време, ќе му ја растргнуваат снагата, ќе му ја вадат душата и ќе му го исправаат умот. Смислено така, што не е испуштено ни едно искуство на светот.

Љубомир Јорданов, гасејќи ја цигарата, уште на почетокот кажува дека тие знаат сè за него. Ако Васил Антевски е разумен, иследната постапка ќе биде само формалност. Тој, Јорданов, знае дека комунистите од принцип ништо не признаваат. Но, во случајов, полицијата ги има сите докази, па и без нивното признание тие ќе бидат изведени пред суд, за да им се одмери заслужената казна. Според тоа, му се остава нему, на Васиља Антевски, да одлучи како ќе се држи во иследната постапка и како, на тој начин, ќе влијае на сопствената пресуда.

Колку што му дозволува одблесокот во очите, Дрен го гледа началникот на политичката полиција и покрај рефлекторот се обидува да продре во неговиот поглед. Начисто е дека во сево ова се крие една испробана тактика, на која тој би требало да наседне па да го признае и она што не може да се признае зашто и не го знае. Но погледот на Јорданов, заштитен зад светлината вперена во Дрен, и натаму останува неприкосновен, додека неговите зборови на убедување се ронат монотонно како песок низ прсти.

Васил Антевски го слуша и заклучува дека навистина знаат за него; можеби не сè, но секако од првата пресуда за комунизам до последниот рецепт за чирот. Тоа го потврдува во ставот, изграден низ петнаесетодневното лежење во затворов, дека треба да се брани така што да ги признава само одделните, несомнени и случајни детали, а да го отфрла сето она што е врзано од неговата определба до заедничката акција. Како во лагата: да го кажеш малото, да го премолчиш важното, па да се чини како да ја признаваш вистината, додека всушност ја прикриваш, плетејќи ја прелатата.

— Тогаш, се разбравме! — заклучува Љубомир Јорданов. — Седни и почни. Еве овде. Сè по ред. Културно, на биро, со перо. Како што оставил господ, како на разбрани луѓе.

Васил Антевски приоѓа до бирото, седнува на столот и го подига перото. Што да пишува, како да пишува? За иронија на судбината, ова му е првата и последна можност да го опише својот живот — со тројца полицајци над глава. Што биографија ќе излезе од ова, си мисли Дрен, кога ни мојата генерација не ќе може да ја разбере? Не само од недоречености, туку и од противречности.

Тогаш забележува дека првата страница, горе на почетокот, е веќе испишана:

„Васил Стефанов Антевски, род. с. Оморани, Велешко, през 1904 год., по народност б'лгарин, б'лг. поданик, неженен, неос'ждан, по занает адвокат, грамотен, ист. православен, жив. гр. Скопие — по рано на ул. 222 № — 27а, а напослед'к без установен адрес — нелегален, казвам следното:“

Васил Антевски погледнува во тројцата над него, не толку да одгатне кој од нив го напишал ова колку да собере сили како да продолжи. Јасно му е дека ова е масло на Љубомир Јорданов, зашто Мане Мачков нема вака испишан ракопис а и не го знае уште бугарскиот јазик, додека Круме Панков има достатно дебели прсти за во нив да не може да додржи толку танко нешто како што е перото. Нема што, си вели Дрен, мора да се загризе. Прво, па машко.

И, макајќи го перото во мастилото како леб во вино, Васил Антевски ги испишува првите зборови на своето признание пред бугарската полиција:

„Јас сум син на македонски селанец и македонска мајка, од велешка околија. Роден сум и живеам во тешки маки како дете и како возрасљн човек. Бидејќи положбата и на македонскиот народ и на мојата фамилија била во истата мера жална и мачна, и дедо ми и татко ми земале учество во борбата за ослободување на македонскиот народ ...“

В миг, урната од небесата, некоја сила му го истргнува перото и му отвора глум вител околу главата. Тоа тројцата

полицајци се нафрлаат врз него, не одбирајќи кој каде ќе фати и кој како ќе удри. Дрен само гледа како го креваат од бирото, како да го симнуваат од седло, па како го фрлаат на подот меѓу шест нозе како копита, а потоа како му се заклопува и видот како што предтоа му се затнува слухот, па сета соба се собира во една точка како што сиот свет беше собран во таа соба. Глува, црна, болна. Точка, во која се собираш мислејќи дека од неа си роден.

„Што згрешив, освен што признав?“. Мисли Дрен, пред да падне во несвест.

На Васи́ла Анте́вски тоа му е првото и последно паѓање во несвест од тепање во затворот. Сите наредни, од почетокот на истрагата до крајот на пресудата, тој ги издржува со наполно зачувана свест, независно што снагата му е како мрша а мозокот работи само со една мисла. Зашто првото тепање, колку и да го очекуваше, за него сепак беше шок што успеа да го изненади, додека другите Дрен ги дочекува посигурно од следувањето леб.

Оттогаш, и без да знае што време е, Васил Антевски е свесен колку е часот: штом ќе го поведат на сослушување, тоа не може да почне или да заврши без тепање. А уште веднаш Дрен е начисто дека е подобро да почне со тепање, зашто тогаш барем ќе се одложи сослушувањето. Највеќе, за очекување, тепа Круме Панков. Тој, заправо, и повеќе пердаши одошто испрашува. Колку што е тром во зборот, толку е брз во ударот. А не му треба ништо повеќе освен намиг на шефот, како на дресирано куче.

— Крос! — само ќе рече Љубомир Јорданов и Круме Панков веднаш се нафрла на Васи́ла Анте́вски. Дрен прво мисли дека е тоа некој израз од полициската дресура, но со време сфаќа дека „Кросот“ е прекар на Круме Панков. Значи, Круме Панков — Кросот. Име, презиме и уметнички прекар.

А Круме Панков—Кросот има рака како суво рало: кога ќе те земе меѓу двете, искри фрчат од тебе како од пресечен кремен. Но Кросот во меѓувреме, откако се посветил на полицијата, природно дека си го култивирал и ралото од рака.

Па така сега, употребувајќи ја во моменти на изненада или одбрана, ја заменува раката со: дрво, гума, железо или просто со пиштол. Иако, се гледа, во секој момент е готов да се откаже од сите тие средства, па дури и од умот, само за да се врати на ралото. На таа рака, родена за копање а превртена за тепање.

Круме Панков — Кросот прво почнува со тепање по табани. Ќе те склопчи па ќе те преврти така, што ќе му дојдеш како преклана кокошка на подот. А тој, со средството в рака, удира по издадените табани како да забива кол в земја, додека во лутината се помага со клоци што ти оставаат дупки по слабините. Понекогаш мава со стап, понекогаш со гума, а најчесто со жила — армирана гума или гума со жици. Тоа не се познатите палки, кои служат за паради.

Бидејќи во текот на тепањето дланката му се поти и средството му се лизга од рацете, Круме Панков — Кросот ги менува едноподруго стапот, гумата и жилата. Васил Антевски, колку и со отпаднати табани, го чувствува моментот на тие промени, но ни со една мрешка на лицето не го покажува тоа. Главата на Кросот, мала во споредба со неговата снага, се полни со темна крв како сита пијавица.

Најтешко, меѓутоа, за Васила Антевски е „пумпањето“. Кросот тоа го прави за да се одмори од стапот, гумата и жилата, а можеби и за да се врати на допирот со земјата од чиј отпор му избегала раката. Онака врзан за тепање, тој ти ги зачепува устата и носот, па со колено те притиска по градите како да полни со воздух легната гума од расипано возило. Очите тогаш ти искокаат како на стапната жаба и просто си го гледаш крајот на кој ти виси животецот.

„О животе, тврда пувко!“. Се домислува тогаш Васил Антевски, гледајќи си ја утробата во skutот сосе нежниот меур што ќе пукне меѓу грубите прсти на неговиот мачител. „Толку е животецот, тоа грутче воздух за мене, тој меур со кој пливам како риба на суво“. Играчка, меѓу грижата на сопствените и безгрижноста на туѓите раце.

И, додека главата на Кросот се полни со крв од задоволство, од главата на Дрен се повлекува крвта на животот.

Круме Панков, губејќи здив, го полни Васи́ла Антевски со воздух, а Дрен лежи под Кросот, не испуштајќи си го здивот на подот. Очите им се гледаат како на закрвени браќа, врзани преку папукот за ист крвотек. „Дали и јас би бил ваков“, се мисли Дрен, „кога би бил над него или над некого?“

За среќа, тоа „пумпање“, очи в очи, прв не го издржува Кросот. Сè може да се сретне во човека, само не погледот на задоволството и погледот на мачењето. Кросот скока од подот како смок полн до грло, иако жртвата под него мрда како мрша. Васил Антевски, свикнат да опстојува повеќе со духот одошто со телото, ги спојува во слика линиите што му играат во очите и со одобрување констатира дека е во истата просторија. Само го мачи мислата какви крикови испуштал, додека коленото на Кросот му го сменуваало воздухот.

Љубомир Јорданов, меѓутоа, обично останува незадоволен на бирото. Ја доиспива цигарата без сласт, ја гаси со лутина во пепелницата и чекори по собата во кошула. Мане Мачков, следејќи го во чекор, се поткашлува пред својот настап. Воздухот во собата се собира како глумарица пред распукување. Светилката поигрува, во недоумица дали да се распали или да изгасне. Сенките од светлината, врз замаецот на подот, те влечат во вителот на своето дно.

— Ништо! — заклучува Љубомир Јорданов. Тој стои како точка во инката што тоне: бела кошула, црни мустачки, светлечки поглед. — Не ти веруваме во ништо што ни одговорааш. Во ништо! Ако продолжиш вака, ќе те уништите. Не на судење, туку на стрелање! Тоа јас ти го ветувам, Љубомир Јорданов. Така да знаеш!

Па, изигрувајќи разочаран, одмавнува со рацете во завртени ракави, посега по цигара, но и неа ја отфрла, а сиот негов израз во тој момент како да сака да каже: кај се најдов јас, од престолнина, да се расправам со вас, од провинција. Дури и странскиот коњак, што е лек преку шверц ако не со рецепт, не е во состојба да го смири. Неговите соработници, свесни за интелектуалната разлика меѓу нив и шефот, ги вртат средствата

во рацете како бројаници во размислување и видно нестрпливо патат што не можат да му помогнат.

— Знаеш ли кој е тој? — му се доближува Мане Мачков на Васиља Антевски. Заземајќи не само дистанца туку и став на доверливост, тој стои до него насмевнат а низ забите пушта отров. Дрен знае дека тоа е дел од нивната игра, која е скроена така што да заврши со негово фрлање низ прозорец, како успешен обид за самоубиство во присуство на власта.

— Љубомир Јорданов, — му објаснува Мане Мачков на уво. — Началник на службата „А“, човек на Софија. Интелектуалец, не трпи да му се противречи. Личен пријател на министерот за народно здравје и внатрешни работи. На располагање го има мерцедесот со регистарски број 2, веднаш по службената кола на обласниот началник. Голема глава, нема тука шега. А, добар човек, мек како памук, освен кога ќе се разочара во луѓето.

Мане Мачков значајно погледнува во Васиља Антевски, ставајќи точка на својата доверливост. „Значи, да не го разочарам“ — заклучува Дрен. Па се обидува тој заклучок да го стави како облога врз потечените табани и изудрените слабини. Залудно, разбирливо.

Затоа, — заклучува Мане Мачков и за него, — внимавај да не го разочараш. Уште повеќе што и двајцата сте интелектуалци.

Потоа, како да ја продолжува доверливоста со затвореникот, го врзува за столот. Круме Панков — Кросот се одмора во аголот, а Љубомир Јорданов го чека на бирото да проговори. На Васиља Антевски му е јасно дека тие нема да се откажат од мачењата, додека тој го разочарува началникот. Крушката од светилката виси над нешвата глава како јамка од бесилка.

Ставајќи цигара в уста, Мане Мачков го отвора кибритот колку да му влезе палецот во кутијата. Но, место да ја запали цигарата, ги боде дрвцата под ноктите на Васиља Антевски, на сите прсти од рацете. Дрен гледа како неговата крв веднаш помодрува, но задушува во себе секаков изблик на болка. Цело време, додека го

мачат, главно му е да не испушти крик, низ кој ќе издаде нешто. Нешто, што ќе ја урне логиката на неговата одбрана; што ќе им наштети на другарите во затворот и на слобода.

Пред да ја зачури цигарата, Мане Мачков ги пали дрвцата под ноктите на Васида Антевски и се начудува на таа глетка како на божијна елка. Круме Панков се смешка со јанаците од образи, а Љубомир Јорданов отпива од коњакот како за гаргара. Само Дрен ги гледа огнените прстења што му ги спојуваат прстите со срцките во една болка, која му ја гори утробата до бело слепило.

— Признавај! — му шишти Мане Мачков низ шишот на пламењата, додека со огнот од цигарата го боде околу очите. — Признај, пред да те предадам на шефот!

— Признав, — успева да се слушне Васил Антевски. — Немам што повеќе да признавам.

Споулавен од бес, Мане Мачков му го гаси догорчето во отворената уста. Круме Панков — Кросот прискока на помош со стапот, гумата и жилата. Љубомир Јорданов, покажувајќи го своето разочарување, им свртува грб зад бирото. А Васил Антевски ги затвора очите да не гледа како двајцата близнаци ќе го гасат огнот што сами го палат на него. Јамките од светилката, како усвитени прстења, му остануваат во погледот да го горат како проголтана болка.

Врв на сето е кога ќе те натераат, по тепањето, да трчаш со потечени нозе. Тоа е полошо одошто да газиш бос по разгорена жар, додека од чадта на болката не гледаш како ќе излезеш од тоа пеколно огниште. Дрен се тетерави, а мисли дека јури по студените ходници, небаре по запалена рогозина, и спасот го гледа во својата самица. Своја самица — своја судбица. Таму, кога ќе ти ја удрат вратата од грб како капак на глава, можеш да се наведнеш над сопствената болка како животно над својата рана.

Во самицата Васида Антевски го оставаат без леб и вода седум дена. Дури ни клучарот не влегува во неа, туку низ клучалката само насирнува, колку да го испишува својот извештај. Пред да го открие своето водникаво око во строгиот отвор, Дрен ги слуша неговите чекори по долгиот ходник и не се

надева на ништо добро од нивното приближување. Освен окото на клучал-ката, самицата нема друг отвор каде што би можело да се погледне, со исклучок на мижуркавата крушка на недостижниот таван како фатена пеперутка.

Местејќи ги плеките под неа, Дрен за тие седум дена ја проверува својата одбрана и не наоѓа ништо што би можело да се измени во неа. Единствено да се остане доследен, колку и упорен. Макар што чирот му работи во утробата, тој е задоволен од себеси што издржува без леб и вода, како и без одронет збор со друг створ. Но, колку што размислува за себе, толку мисли и на другите, кои секако исто како него се вртат околу себеси во своите самици.

По седум дена, кога го водат од самицата, Васил Антевски е истиот како при првото сослушување. Чекорот му е цврст, табаните и ноктите не го болат, само што погледот му е изострен меѓу тврдите вилици и издлабените образи. Во градите, како птица свикната на кафез, срцето скротено му отчукува по ребрата, немајќи страв пред смртта како што не си ја дозволува возбудата од слободата.

Горе, на последниот кат, на крајот од ходникот, го чека стапот на истрагата, гумата на маките и жилата на издржливоста. Групата „А“, на чело со началникот, ждрига по залеаната вечера и цвака заложени чепкалки. Работната просторија на Државната безбедност, освен на прав како барут, здива на кромид и пиво. Очигледно, се носела скара од чаршијата, се отворале шишиња со чакии и се туткале изглоданите остатоци во измрсена хартија. Миризливи знаци на прекувремена работа, вонредна храна за полициските кучиња.

Васил Антевски, пред предизвикот на таа слика, што се брише од собава но не и од свеста, мирно го очекува почетокот на сослушувањето. Знае дека ова е второ сослушување, но не знае дали испрашувањето ќе продолжи од почетокот. И покрај тоа што сите полиции се слични, уште не знае какви се методите на оваа политичка полиција. А секој, па и полицијата, колку и да си ги позајмува досиејата, сака да биде оригинален.

„Фројд“, си вели Дрен, догледувајќи го на бирото пред шефот последното кебапче, срамниче за подредените. „Тврди дека има само еден чекор од творецот до убиецот. Но тој, веројатно затоа што никогаш не лежел в затвор, не го сознал и тоа дека секој амбициозен полицаец обично е неостварен творец. Кој, својата неоствареност од саканата област ја остварува со извратена оригиналност под азилот на полицијата. Мора да е просто да бидеш оригинален, кога од областа на творењето се префрлаш во областа на уривањето.“

Погледите на Љубомир Јорданов и на Васил Антевски се судираат како погледи од два света. „Врсник а отпадник“, вели погледот на Васил Антевски. „Врсник а противник“, вели погледот на Љубомир Јорданов. Во погледот на Љубомир Јорданов гори љубомората од доследноста на Васила Антевски, додека во погледот на Васил Антевски догорува досадата од продаденоста на Љубомира Јорданов.

Така се одвиваат излегувањата на Васила Антевски од неговата самица, од декември 1941 до април 1942 година. За тие четири месеци, колку што стигнува да следи, го изнесуваат на сослушување едно дваесетина пати. Но, секое сослушување трае од паѓање на мракот во претходниот до осамнување во наредниот ден. Тоа Дрен го знае не толку од прозорците зад кои се крие неговиот град, колку од ходниците што не знаат за работно време.

А сите сослушувања се, всушност, исцрпувачки тепања, по кои Васила Антевски го враќаат како вреќа во неговата ќелија, додека Мане Мачков и Круме Панков задремуваат од умора пред очите на шефот. Љубомир Јорданов, кој го конципира сослушувањето како интелектуален дуел, нема ништо против што тоа се претвора во мануелна тортура а подот на канцеларијата во под на касапница. За него е важен записникот, што го гледа на бирото како капка на дланка.

Според записникот, воден со прекини, може да се добие и слика на истрагата. Васил Антевски, признавајќи дека е син на македонски земјоделец и македонска мајка, ги испишува првите страници на записникот со ситен, стрплив, филигрански

ракопис. Меѓутоа, веднаш по оваа изјава, неговиот ракопис се менува покажувајќи го колебањето на раката, но не и на мислата. Буквите се раскрупнуваат тешко држејќи се во зборот, додека редовите се веднеат удолу како што перото бегало од прстите. Еден неред навлегува во речениците, правејќи ги недовршени, лабави, болни. Нив ги држи само замислата на одбраната: да не се признае партиската работа, дури и по цена на приватни подробности.

По петтиот прекин од осумте во записникот, од ракописот на Васил Антевски останува само потписот. Сè поскратен, сè поневешт — како да се враќа во неписменоста. Очигледно дека иглите под ноктите му ги претворале прстите во изгорени прачки. Она што не го изостави Дрен, во тие последни траги од сопствената рака, тоа е презимето во кое зимува земјата под костените и болката дека уште еднаш не е видно Оморани.

Тогаш, по петтиот потпис во записникот, Васила Антевски го фаќа криза. Отрпнат од познатите методи на сослушувањата, се прашува дали ќе ги издржи непознатите начини на мачењата. Неговите свети тројца, славејќи го пред него празникот на лозјата, покажуваат навистина смисла за инвентивност во својата убиствена работа. Како да имаат пред себе упатство од сите времиња, тие поминуваат од еден метод на друг и со сигурност го очекуваат резултатот од таа примена.

И токму кога се на методот, да го редат со удари од пиштол по градниот кош, Васила Антевски го фаќа таа криза на издржливоста. Но не дека ќе признае, туку дека ќе скапе. Овој метод, според искреноста на близнаците, треба да предизвика само процес на туберкулоза. Дрен знае дека тие нема да го убијат пред да го изнесат на суд, па сепак со крајни напори го чека крајот на ова мачење.

Кога останува во самицата, првпат по толку недели без да прозбори со близок, Васил Антевски го прегрнува сидот како најтопла постела. Но сидот е како мит, недостижен за неговите раширени раце, што си вообразуваат дека се креваат до небесата. По влажните рапавини истанчените дланки се лизгаат

кон бунарското дно. Тогаш Дрен, во очај, ја задржува со ноктите својата тежина на сидот.

И, дури кога гледа како прстите му оставаат траги од крв по сидот на ќелијата, Васил Антевски сфаќа дека тоа тој се потпишува не само во записникот туку и во самицата. Па, се созема, го собира дишењето и ги совладува движењата, лежејќи сè уште со лактовите на страната од ќелијата како на постела од сид. Така, со напор на прваче по кремента невиност на плоча, го испишува својот партизански прекар на карпата од самицата. Крв под ноктите врз тврдиот варовик. Истрајно стебло со жилава срцевина меѓу рапавините на каменот, меки како челюсти. Четири букви, како четири корења што растат на една краста а на ниедна земја.

Тогаш, од другата страна на сидот како од другиот крај на светот, допира знакот на еден глас. Васил Антевски го препознава по тоа што, кога престанува да гребе, друг продолжува тоа да го прави од таа страна на сидот; надвор од неговата самица, веројатно во соседната. Дрен го притиска час едното час другото уво на сидот, обидувајќи се да ги собере во порака звуците што го гребат каменот.

Најпосле, со обновено знаење на морзеовата азбука, ја сфаќа пораката. Увото му гори, погледот му живнува, а во снагата му се враќа бранот на крвта. Тоа е Самсон, зад сидот, во соседната самица — Самсон. Тој е тука пред него, но уште го сослушуваат; сите фатени од одредот се во затворов, ќе ги изведуваат пред суд.

„Ти си Дрен“, не прашува туку проверува Самсон. „Сега е важно да се молчи, да се издржи“.

„Јас сум, Дрен“, се радува Васил Антевски. „Молчам, издржувам“. А сепак си признава дека му е убаво што и вака може да размени збор со близок.

„Некој од нашите признал“, му доверува Самсон. „Провалил. Предавник. Затоа не признавај ништо“.

„Разбирам“, потврдува Дрен. „Да не признавам. Кој е тој?“

„Не знаеме. Тоа ги усложнува работите. Ќе одржуваме врска. Ајде, здраво. И држ'се!“

„Се држам“, порачува Дрен. „Секој да се држи“.

Така, преку сидот на самицата, во кој го конзервира со крв своето име и од кој му допира со ноктот пораката на животот, Васил Антевски ја пребродува својата криза на издржливоста. Сега, кога има допир со другарите, веќе му е поинаку. Знае дека не е сам, дека и другите се тука, во самици, дека така заедно ќе ја понесат судбината на своите осамености. А тоа, што не знае кој е предавникот, сè уште е помалку важно од можноста самиот да си или да станеш таков.

„Како се станува предавник?“, се прашува Васил Антевски додека го водат од дното на темелите до покривот на зградата. Скали, ходници, врати. Без прозорци, без светлина, без шум. И, ни жива душа. Зад кои врати, од кои сидови, под кои темели му го демнат чекорот — човечки или предавнички — неговите другари?

Мора да е страшно да појдеш од самицата другар а да се вратиш предавник. Каков е тогаш човекот? Каде си ја сместува снагата, каде си го сокрива погледот? Како си го слуша срцето? Дали му е потешко да се сретне очи в очи со другарите или да остане насамо со сопственото предавство? И, до кога може да се остане сам, кога гревот пука како пришт, колку и да го збираш во себе, мислејќи дека крвта ќе го победи гнојот?

Сега, кога знае дека меѓу нив полицијата има свој човек, Дрен во сослушувањето ги препознава прашањата, што се потпираат на сознанијата добиени од признанието на предавникот. Сега, всушност, полицијата знае сè. Сè — од еден за сите. За целата организација, за целата акција, за партијата, за одредот. Зошто тогаш бара признание од секој одделно? За да бидат не само виновни туку и покаени?

Заблуди од Србите, грешки на младоста, милост од царот! — Љубомир Јорданов, не барајќи од Дрен, самиот му ја објаснува организацијата на Комунистичката партија во Македонија и акцијата на скопскиот партизански одред. Васил Антевски треба само да потврди и да потпише. Ништо повеќе.

И, евентуално, да си признае каква е неговата функција во партијата и должноста во одредот.

Дрен ги признава сите работи што веќе ги има признато, сведувајќи ги на еден ист извор на сеќавање, но збогатувајќи ги со по некоја нова подробност. Макар што главата му тежи како на рамената да ја носи целата оваа четирикатна зграда со земни темели, тој не заборава: „Одбивај секаква партиска работа, а имај некаква логика во одговорите!“. Дрен се држи за свој став како слеп за стап, не знаејќи до каде ќе го одведе но убеден дека нема друг излез. Сам е, оставен на милост и немилост на себеси. Откако Самсон еднаш му се јавува, нема никакви други врски, ни од другарите, ни за предавникот.

Тогаш Љубомир Јорданов, кој не испушта ни едно негово тепање односно распитување, не издржува повеќе и му избувнува в лице. Сета крв на началникот на политичката полиција тој миг протечува низ неговите безбојни очи. Дрен има впечаток дека серија секавици му го заслепува погледот. Но Љубомир Јорданов, како да претвора дожд од искри во град од мразулци, само му соопштува дека не верува ни во еден негов одговор и дека заради тоа ќе биде ликвидиран. Дури не ни суден, туку право стрелан.

Во потврда на тоа, Љубомир Јорданов излетува од канцеларијата, собирајќи ги патем своите работи — палтото, паларијата, пелерината. Исплашени повеќе од Васиља Антевски, Мане Мачков и Круме Панков потрчуваат да го вратат лично пиштолот заборавен на бирото, заканувајќи му се на затвореникот што им го налутил шефот.

Таа ноќ, последна од ноќите на сослушувањата, Дрен не памети како се враќа во својата ќелија. Не памети — ни како почнува, ни како завршува, ни кога почнува, ни кога завршува. Потполн мрак, потполн молк. Не несвест, туку бесвест од тепање. Двајцата близнаци, без други сведоци, си даваат изблик на страстите воздржувани пред нивната власт.

Кога се освестува во својата самица, а препознава дека е неговата, Дрен се испитува од теме до петици за да се осознае

не толку цел колку тука. Потоа, влечејќи се по подот, се обидува преку сидот да дојде до врска со другарите. Сака да им се јави, да ги слушне, да им порача дека издржал. Но сидот е неодсивлив, не како студен камен туку како земја мртвица.

Тогаш, по тие дваесетина сослушувања во четирите месеци осаменост, Васил Антевски забележува дека почнува сам со себеси да зборува. Тоа што никогаш не му се случувало, што мислел дека им се случува само на стари и изгубени луѓе. Тој не е стар, има одвај триесет и седум години. Но можеби е изгубен. Зашто, еве, за што си зборува: за костените над Оморани, за вошките во окопите, за миризбата на мензите, за ноќите во Скопје и за други такви глупости.

Васил Антевски, кој не знае како се станува предавник, тогаш узнава како може да се полуди од осаменост. И тоа го уплашува, како веќе да се гледа таков низ очите на другите.

XIV

АПРИЛ — МАЈ 1942

Десетина дена пред судењето, исто една ноќ, Васила Антевски го префрлаат во Скопскиот затвор. Едниот од другиот затвор ги дели: плоштад, мост и касарна, со улици и сокаци во новиот центар и старата чаршија. Но, Дрен од сето тоа ништо нема да види, не толку поради мракот на затемнетиот град колку од мракот во полициската кола. Само по калдрмата, што го удира по убиената снага, насетува низ кој дел од градот може да поминува.

Освен со жива глава, Васил Антевски излегува од истражниот затвор и со откорнати нокти. По сослушувањата, ноктите и на рацете и на нозете му отпаѓаат како млечници расипани од благо, па Дрен си ги собира во крпче како да е дете и си замислува како ги фрла преку рамо на ќерамиди, викајќи или шепотејќи: „Врано, врано, враничке! На ти костен, дај ми сребрен!“ Со таа разлика, што сега во крвавото крпче има стари откорнати нокти а не млади млечни заби. И што не може да се надева на нови нокти, тврди како коси, како што одамна веќе не се надева на сребрени место млечни заби. Тука само враната е иста; црна, лажливка, кобна грабливка, таа што грака исто и на крштивка и над бесилка.

Не по патот пред очите, туку по свивките во главата — Васил Антевски погодува каде го носат и низ кои места го спроведуваат. Еве, сега оддесно му е паркчето меѓу Уредот и Бановината, во чии куси сенки имаше средби со младите другари. Потоа, одлево, иде фурната што вадеше најубав леб во центарот, расчистувајќи ја улицата со своите мириси пред да се појават утринските метачи. Сега пак, десно, треба да дојде локалот на Иво Маргер, на чии маси тој ги истри колената и лактовите, докажувајќи им ја висгината на градските политичари. Тука е плоштадот: стасаа ли Бугарите, на местото

од српските кралеви, да ги постават спомениците на своите цареви? На истите постаменти, до истата река, пред истиот народ? Или пак се задоволуваат, додека трае војнава, само да прават паради на плоштадов еднаш неделно, а по војната од предаденото оружје да излеат споменик на својата победа? По плоштадот, каков и да е, иде мостот, секогаш ист: тоа тече Вардар, река на секавањето, чии бранови ги распознаваме како сопствени дамари. Бистар ли е, матен, надојден, плиток? Ист е. Ако не го препознаеш по бреговите, што ги менува со својата сила, ќе го препознаеш по матицата каде што силата му е лика. Но кој Скопјанец, макар и со табаните, нема да го различи меѓу шумот на сите други реки? Шум што навлегува меѓу неговите чекори додека ги поминува мостовите од двата брега, шум што се вовира во недопрената перница низ отворениот прозорец, шум што ги раздвојува прстите на нозете со невидливите бранови на познатата вода. Потоа, по мостот, доаѓаат сокаците на чаршијата, смотани како црева околу кормушка. Но, колку и куси, по мирисите што ги носат, си замислуваш дека изминуваш цели светови: на лој, на басма, на туткал, на риба, на кожа, на мангал, на утија, на ортома, на дрво, на моч и на штотуку испечена леблебија. Извлекувајќи се од желудникот на градот, се искачуваш кон Калето, каде што се касарните и од каде што те пресретнува миризба од боси нозе во војнички цокули. Само оддесно, стутулен под стреите, спие свети Спас — последната црква што нэма да ја видиш во својот живот.

Кога најпосле запираат тркалата, Васил Антевски паѓа од колата како камен на пат. Пред него, по целата должина на хоризонтот, како планински срт над удавена светлина, се исцртува остриот сид на Скопскиот затвор. Стражарот, со штик над главата како коњоштип под игла, шета навиткан пред стражарницата опашана со знамето на окупаторот. Не слеп, само неписмен — тој не пропушта никого, без да го викне командирот.

- Кој е?
- Нов.
- Од каде?

- Од Обласниот.
- Каков?
- Политички.
- Пак ли?
- Молк! Тоа не е твоја работа.
- Знам, ама зошто баш на полноќ?
- Молк, реков. Каде ти е командирот?

Командирот на стражата и командирот на полицијата вршат примопредавање над Васи́ла Антевски, врачувајќи си потврди како да пријавуваат стока на баждарница. Дрен се труди да ги догледа ако не да ги препознае нивните лица во мракот, но ни тие ни нивните гласови никако да се издвојат од темнината. Како дождалците на Водно, си мисли Васил Антевски, што не можеш да ги различиш меѓу црните камења и жолтите лисја.

Под долгиот поглед на стражарот, Васил Антевски тргнува кон влезната врата на затворот. А нозете, со раните од табани и прстите без нокти, двај му ја додржуваат мршата од снага да не се залепи на плочникот како туберкулозна плунка. И, колку повеќе се доближува затворениот влез на затворот, толку повеќе се извишуваат неговите плекести сидови — па станува сеедно дали си в затвор или в црква, кога не веруваш ни во едното ни во другото.

Потоа, пред Васи́ла Антевски се отвораат вратите на затворот како порти на пеколот. Првин, една по една, две тешки железни, високи како два човечки боја. По нив, за прездив, една голема дрвена, што скрцка како даб во паѓање. Потоа уште две железни, мали а дебели, од кои последната е на неговата ќелија. Дрен слуша како вратите се затвораат зад него, едноподруго како да потонува, и се прашува дали тие воопшто можат да се отвораат, за да излезе некој од нив.

Пред да стапне во својата самица, Васил Антевски забележува дека тоа е еден темен, тесен и слеп ходник со по три врати од двете страни. Значи, шест карцера. Кој е неговиот, ако не третиот одлево? Тоа треба да се запамети, заради ориентација, за да не чука во мртва земја мислејќи дека се

довикува со другар по судбина. Од другите пет врати, затворени во мракот на ходникот или залепени за сидовите како лилјаци, не допира никаков знак на живот. Празни ли се, полни ли се? Неми ли се, глуви ли се? Каде се неговите другари, оние од другиот затвор, ако не веќе во овие карцери што нема да ги зберат како што нема ни да ги смират?

Кога пречекорува во својот карцер, турнат од клучарот нем и глув, Васила Антевски го удира в лице прво здивот на земјата. Тоа е подот, единствената страна од карцерот што го задржала непосредниот допир со тлото. Сите други страни не се обложени со сидови туку се изсидани со камења. Само вратата е од железо а подот од земја, па тие си ги преземаат не само мирисите туку и својствата; и, подот е тврд како железо а вратата е непробојна како земја. Така што е сеедно од што ја удираш главата: дали од земја, дали од камен, дали од железо. Сè е сид.

Карцерот е голем колку да ги испружиш нозете, ама не лепнат туку седнат. Ако легнеш, нозете треба да ги качиш на сид. И Дрен тоа го прави, чувствувајќи како со повлекувањето на крвта му се повлекува и болката од нозете. Да не оставаат крвави траги на камениот сид, табаните би можел да си ги види како удобно кренати на лешато перниче по долго но докрајчено пешачење. Но, карцеров е од сите страни мрачен, без крушка во мрежа и без прозорец со решетки. Ако не е клучалката и окоото на клучарот во неа, големо како дулото на клучот, Васил Антевски би се зачудил од каде оваа виделина меѓу сидовите, во која сепак *се* распознава себеси во самицава.

Отворајќи и затворајќи ги очите, наизменично и болникаво, Дрен го проверува својот впечаток дали навистина пред носот го гледа својот прст или тоа само му се причинува во бладање. Сепак гледа, заклучува во чудо. И, не само што гледа, туку и дише. Иако од никаде не се гледа дека продира воздух, тој сепак може и да дише ако штеди, вовлекувајќи го со танки струи низ отворената уста. Носот, се разбира, му е затнат од згрутчената крв.

Да ги прима струите низ носниците, би почувствувал каков е тој воздух — затворен меѓу сидовите од камења, допрен до земјата на подот, отруен од киблата во аголот. Киблата, по вратата, е вториот железен предмет, сраонат во каменот на ќелијата. Но, за разлика од вратата што се отвора еднаш дневно, киблата не ги исфрла кефалиите ни еднаш неделно.

А, да е при полна светлина и цела свест, Васил Антевски би можел да забележи и трета составка на железо во својата ќелија. Тоа е, рамно со варта, оловото во пукнатините меѓу камењата, со кое османските градители ги врзувале темелите на своето царство пред распаѓање. Под видот, и варта и оловото се еднакво изедначени со камљот. Но, под допирот, варта побелува а оловото поцрнува, покажувајќи ги длабоките жили на својата функција.

Всушност, да им се препушти на своите размисли и на слободните споредби, Васил Антевски би открил, или би можел да открие, дека тие жили прилегаат и на трагите од неговите пломби, со кои му се врзани забите во изабената вилица. Олово во камен, како железо во месо. Но, не значи ли тоа дека, освен во карцерот, железото го има и во самиот него? И нема ли, освен дословно, тоа и преносно значење? Значење, кое допрва ќе го согледаат другите како што тој сега го чувствува.

И навистина: лежејќи на земја среде камењата, Дрен го насетува дослухот меѓу железото во карцерот и железото во себе. Некој дослух, некој афинитет, некој магнетизам го држи во врска најстудениот дел од ќелијата со најтоплиот дел во него. Па, иако мршата од снага му се изедначува со мртвицата од земја, тој чувствува дека има уште сили да се опира на камењата, што се поклопуваат над него како гробница.

Со олеенување, Васил Антевски забележува дека овде нема сослушување. Нема распит, нема ќотек. По сè, се чини дека истражната постапка, барем за него, е веќе завршена. Она што признал — признал, она што е влезено во записник — тоа ќе го обвинува понатаму. Дрен не знае што има сè во тие полициски записници, потпишувани со поткупот од агентскиот ќотек. Но знае дека и нив може да не ги признае, ако си ги стегне петлиците на волјата пред жилите на полицијата.

Па сепак, кога ќе скрцне 'ргата на железото, Васил Антевски со уплав гледа во вратата: да не доаѓаат пак да го носат на тепање? Не дека не го издржува тепањето, туку не го поднесува понижувањето. А, во методите на истрагата кај полицијата, нема само тепање и мачење, туку и понижување. Поправо, прво понижување, па тепање и накрај мачење. Љубомир Јорданов, Круме Панков и Мане Мачков. Од раце в раце, како овчарски стап што ќе си остане на стврднатата срцевина.

Но, на вратата се покажува затворскиот надгледник Плочев со неговиот помошник Аврам. Слабата светлина од слепиот ходник го заслепува Васи́ла Антевски. Тој се обидува да стане, но со тоа нема да створи место за уште двајца во својот карцер. Останувајќи на прагот, Плочев и Аврам го осветлуваат карцерот со батерија и му ги догледуваат нозете на сидот.

— Станувај! — згрмува Аврам зад грбот на Плочев.

— Немој! — го пресечува Плочев. — Иако знаеме што е ред, сепак не сме формалисти. Нели?

Не знаејќи што игра почнуваат, Дрен се исправа и застанува на нозе. Стопалата му се залепуваат за земјата како жар на мраз, но Васил Антевски е задоволен: не само што го издржува тоа, туку и дека исправен ќе го дочека понижувањето, со кое почнуваат ако не можат да завршат сите нивни мачења.

— Директорот на затворов, г-дин Марин Стојанов, ти го испраќа ова!

Плочев му подава свивка што се одвиткува уште во неговата дланка, а Аврам леген колку чинија од

кој половината вода е излеана попат. Васил Антевски ги гледа зачудено, ненадгледникот и неговиот помошник што се кријат зад снопог на батеријата, туку овие предмети од другиот свет: хиперманган, бурови таблети, хидроген, леген со вода, малку воздух со светлина. И секој момент очекува некоја рака, невидлива а позната, сето тоа сурово да му го истури в очи како жива сода. Но:

— Да се излекуваш, порача, за три дена! — ја завршува со напор директорската порака Плочев. — Нозете, се разбира; бидејќи во главата си неизлечив.

— Па, не оставајќи го ни да ја вкуси матната вода во која веќе некој си ги миел нозете, Плочев ги истура лековите во легенот и ја затвора железната врата со кикот на својот помошник. Зачуден што не го одвеле на тепање, ни му плиснале жива сода во очите, Васил Антевски со недоумица гледа во легенот, распознавајќи го во мракот не толку со видот колку со навикот. Што треба да значи ова?

Иако насетува, дури на третиот ден Васил Антевски узнава што значи пораката од директорот на затворот во легенот со лекови. И тоа не од него, ни преку Плочев или Аврам, туку од своите другари. Третиот ден, имено, Дрена го изнесуваат во дворот на прошетка. Плочев од едната а Аврам од другата страна, но не да го придржуваат ами да го поттурнуваат. Сепак, Васил Антевски сам се држи на нозе. Стопалата му се залечени но разнежени, па кога стапнува се чини дека трпат тежина од сто место од педесет кила.

Згора на тоа, кога излегува од нивниот слеп ходник низ една ниека железна врата, во лицето а не само во очите го удира вистинската белина на денот. Дури кога ќе се привикне на тоа сончево слепило, Дрен со затетеравен чекор стапнува во дворот, кој му се чини спружен како поле пробиено од река. Само на крајот, над магазините, работилниците и кујната, погледот го сопнува остриот сид на турската зандана.

— А дворот, всушност, е долг одвај четириесетина метри. Доста потесен, тој е сместен во внатрешниот дел на затворот и го гледа само небото над градот. Во него,

во одредено време, по петнаесет минути, според куќниот ред наутро, напладне и навечер, се движат во круг одреден број затвореници. Тие не смеат да гледаат еден во друг, дури ни во небото во кое би можеле да го препознаат својот град, туку само во плочникот што треба да ги потсетува на Плочев, затворскиот надгледник кој ги изведува во дворот и ги враќа во ќелиите.

Во кругот затвореници, што се движат во дворот како слепци, Дрен го препознава Самсона. Повисок од другите, Самсон не се оддава дека го видел. Но, кога Дрен пред очи му се сопнува, тој притрчува и, додека му помага да се крене, му шепоти без да го гледа:

- Ќе нè судат.
- Кога?
- Деновие.
- Знаев.
- Како?
- Ми дадоа да ги лекувам нозете.
- Подготви одбрана.
- Каква?
- Знаеш. За себе и за сите.
- Кој е предавникот?
- Ќе дознаеш.
- Кога?
- На судењето. Запомни: одбрана за сите!

„Како за сите, кога не знам ни за себе?“, сака да му приговори Дрен. Но, за среќа, грубите раце на затворските стражари ги раздвојуваат на поплочениот двор, а потоа пак доаѓа слепиот ходник и неговиот карцер со молкот на мртвицата под тежината на каменот. Од тој момент, Васил Антевски престанува да мисли на нозете што ги лекува. Туку, со неизлечивата глава, ја составува одбраната под сите аспекти што може да ги смисли.

На 27 април, во рани зори, Васи́ла Антевски го креваат од карцерот. Го водат во ковачницата, во која еден крупноок Ром му става пранги на нозете и алки на рацете, лесно — како да спојува обетки. Потоа го изнесуваат во дворот, каде што е

мрачно како во ковачницата и, исто како во неа, од дното на ноќта се крева топката на огнот — едно големо и крваво сонце. Таму, додека озгора паѓа пепелта на разденувањето, ги собираат и другите затвореници.

Васил Антевски ги препознава своите другари, кого од одредот кого од илегалата, сите помлади од него: Периша Савелиќ — Самсон, Љубомир Лековиќ — Горски, Чедомир Миленковиќ — Мирко, Дучо Кранго, Владимир Мацанов, Абдуш Хусеин, Боро Ончев, Негре Новаковски, Александар Спасовски, Никола Димитровски — Грчето, Павле Момчиловиќ, Илија Јакимовски, Светомир Томиќ, Александар Крстевски — Парто, Иван Циганков — Вања, Мито Матовски, Митре Инадески, Бранислав Шикиќ, Лилјана Манева, Милева Сабо, Блага Попова, Никола Томовски, Веса Крапчева, Серафим Видовски. Сè на сè: дваесет и шест души.

Сите се гледаат како да се бројат, како пак да се постројуваат во одредот. Кои се отсутни? Кои не се паднати во рацете на полицијата, по привременото растурање на одредот? Кои се тие среќници, што ги избегнале средствата за убедување на политичката полиција? Кои се тие среќници, уште што не ги зајала мемлата на затворот? Кои се тие среќници, што не носат сега пранги на нозе туку кундаци на рамо?

Ги нема, за среќа: Страшо Пинџур, Дамјан Крапчев — Стари, Благоја Давков, Боро Боцевски — Боте, Боро Петрушевски — Папучар, Раде Јовчевски — Корчагин, Алекеандар Урдаревски — Станко, Роберт Гајдиќ, Антон Колендиќ, Мустафа Карахасан, Горе Трајковски, Драган Томиќ, Босиљка Гурашковиќ, Боро Трајковски, Трајко Стојков, Ружа Бак, Споменка Шикиќ, Катица Димова и Невена Георгиева — Дуња. Деветнаесет души, цел одред.

Предавникот ќе е меѓу присутниве, не меѓу отсутните. Кој ли е тој, меѓу нас дваесет и шестминава? Со таа мисла, со мислата за предавникот, а не со мислата за судењето, за неизвесноста на нивната судбина, тргнува Васил Антевски заедно со другите од затворскиот двор таа пасмурна утрина на 27 април 1942 година.

А ги изведуваат еден по еден, броејќи ги со неписмени прсти, како да ги одбираат од обор за колеж.

Потоа, веќе надвор од сидините на затворот, не ги оставаат да се здушат во булук, туку ги редат по двајца а целата редица ја окружуваат со војници под шлемови и штикови. Крвавата жолчка никако да исплива од утробата на облаците.

Така построени, и војниците и затворениците, тргнуваат од затворот кон касарната, зафаќајќи ја целата улица. Но, пред самото тргнување, редовите на затворениците ги понесува неочекуван бран свежина, ако не сончевина. Не е тоа веста дека судењето ќе се одржува во касарните на Калето, ни дека таму им е дозволено да присуствуваат барем по еден од семејствата. Самсон, кој е прв во редицата со Дрен, им се свртува назад на другарите со озарено лице:

— Другари, пренесете на сите: пред десет дена е формиран Вториот скопски партизански одред!

Дрен не знае како другите зад него ја примаат оваа вест. Не ги гледа, не ги слуша — само еден бран, појден натаму како свежина, се враќа еве како сон- чевина. На Дрен му се чини како во тотален мрак, пгто ги меша небото со земјата и крвта со водата, да си удрил кремен од кремен, па од тие два мртви белутраци во сувите дланки да излегла искра како секавица, која еве го раздвојува небото од земјата и крвта од водата, воведувајќи виделина онаму каде што ќе се распознае и човекот. Не дланка од дланка, а искра од искра — не миг, туку век. Една единствена секавица, што ќе ја распори небесната мешница на земниот мрак.

Горе, колку што се крева погледот во оваа утрина со облаци над очите и тегови на нозете, се открива работ на котелот од Скопската котлина. Снежните врвови на Шара, шарените падини на Скопска Црна Гора, голиот 'рбетник на Водно. Низ измаглицата, како смрзнат прст, се назира Солунска глава. Секој од нив, место да ги влече прангите на заробеништвото, сега можел да ги изодува тие простори на слободата, гледајќи го под себе градот како играчка на својата борба. Навистина: зошто толку нè привлекува градот, со лавиринтите на својата илегалa, кога околу него има толкав простор, со неизодените врвици на неговите слободи за извојување? Така си мисли Васил Антевски, споредувајќи се себеси и другите затвореници со другарите што останале на

слобода. Како можеше да си дозволи онака да го фатат во Велес, место да се префрли во друг одред?

Одеднаш, пред очите на затворениците, дрвјата по патот разлистуваат и расцветуваат. Мирисот на багремот, ронејќи се од гранките, потсетува на времињата кога си можел глуждовите да ги држиш во реката и да ги гледаш нејзините бранови. Наскоро, речиси преку ноќ, ќе расцветаат и липите, под кои и среде бел ден можеш да замижуваш како во светла летна ноќ. А по нив и маслинките, чиј цвет како конец од летало те води низ паркот до чистинките на плажите, каде што и матицата на реката ја држи на дланка мирисната скрама.

И покрај сидините, меѓу затворот и касарната има една грпка, од која може да се насре во градот. Прво, под Калето, е Вардар долу — смок што се мота да се спровне низ Скопје. Макар што ги гризе бреговите, тој сепак кротко тегне врат под неговите мостови. Ене ги разноглавите згради на Офицерскиот дом и Народната банка, што го омеѓуваат поплочениот плоштад пред да му се предадат на Камениот мост.

Старите гостилници околу плоштадот сега ги светнуваат црните подови, додека во нивните кујни зоврива танката и кисела утринска чорба. Буњаковец, Дебармаало, Железничка колонија и Мала станица ги кријат приземните куќички со овошните дрвја повисоки од нив, додека низ отворените прозорци влегуваат питомите гранки на прецветаните кајсии. Мрачната маса на градскиот парк се држи со влажната смола на изминатата ноќ, а песочните млаки на плажите по реката го чекаат сонцето како прижелкуван допир на топол образ.

Како ли е да си сега таму и изсемнет да го факаш првиот зрак, додека утот во стеблото го сменува гугутката на гранката? Како ли е да си сега таму и прв на песокта да стапнеш со траги од стопала, што го лепат кристалот на росата како што птиците пијат од лисјата? Како ли е сега да си таму и да се чувствуваш единствен разбуден и разблуден граѓанин на Скопје?

Меѓутоа, патот од затворот до касарната е краток, и покрај сите формалности на војската што ги спроведува

затворениците. Улицата е испразнета од секакво присуство на граѓанството, а грпката на патот од која може да се насре градот е само миг — повеќе што се замислува од што се догледува. Па сепак, и тоа е доволно да се промени воздухот во градите, од киблата во ќелија до дахот на багремот.

Пред да дојдат до касарната, војската ги запира да ги престои од колона по двајца во колона по еден. Така, веројатно, полесно ќе ги пребројуваат, пред да извршат уште едно примопредавање. Васил Антевски останува прв сам, додека Самсон е прв зад него. Пред касарната, пред самиот нејзин влез, веќе се тискаат блиските на затворениците што добиле дозвола да бидат на судењето.

Дрен, за разлика од другарите, е мирен. Никој од неговите, освен брат му кој е бездруго во илегалност зашто е во движењето, нема да го сретне таму. Но, додека кордонот војска му отвора пат до касарната, Васил Антевски гледа само познати лица околу себе. Роднини на неговите другари, тие му се блиски како нив и тој одеднаш се чувствува како да го сполазуваат трпките мравки од заборавеното Оморани. И не го ведне погледот, туку ја исправа главата, како чист и прав да се враќа во селото од светот по сите нечистотии и неправди што ги носи овој и од кои е начнат и тој.

Судењето почнува, понеделнички, во девет часот. Голата сала на старата касарна е исполнета до последната дупка. Дваесет и шестмината затвореници се во првите два реда клупи, не со врски на вратовите туку со алки на рацете и не со гамашни ами со пранги на глуждовите. Зад нив има еден ред војници со штикови на пушките, па неколку реда фелдфебели, агенти и конфиденти, што треба да е главнина на публиката, додека дури на крај, стиснати до сидот, се граѓаните — роднини на затворениците.

Напред, на подиум, е Прекиот воен суд, со неговиот претседател, полковник на бугарската фашистичка армија, додека зад или над судот, на свежо варосаниот сид, виси фотографираниот портрет на Борис III, царот на Бугарите и духот на Законот за заштита на нацијата. Десно, на понизок

подиум, како клукајдрвец, е воениот обвинител, а лево, рамно со клупите, одбраната — збирштина од службени и приватни адвокати.

Сидовите здиваат на незгасната вар, жолтиот под на жива сода, а облеките на затворениците на лута мемла. Сите врати и прозорци се затворени, па од денот надвор, со крвавата жолчка на сонцето во облаците и со багремовиот мирис врз потта на лицето, нема ништо освен сивило, глувотија и далечина.

Во тишината, што се средува под нозете уште пред да почне судењето, Васил Антевски забележува зад воениот обвинител една долга маса што покрива шилести предмети под шаторското крило. Тоа е, веднаш знае, оружјето на одредот, што ќе биде спектакуларно откриено кога тие ќе го одречат своето учество во борбата. Каде ли е предавникот, веднаш потоа се прашува Дрен, не осмелувајќи се да погледне околу или зад себе. Мирен е, како под ребрата да нема тупаница туку трат.

Судењето, како и секој процес, почнува со земање генералии од обвинетите затвореници. И, се разбира, со задолжителното удирање на праведниот чекан во рацете на претседателот на судот, што одсива во полната сала како чукање по празна глава. Затворниците стануваат, одговораат на прашања, даваат различни податоци, а сите се слични од еднаквите методи на истрагата и од истите услози на затворот.

И, уште во тој, почетен дел од процесот, настануваат тешкотии или барем недоразбирања меѓу судските органи, истражните власти и самите осуденици. Имено, никој од обвинетите, и покрај формуларите на истрагата, ни се кажува ни се признава за Бугарин. Секој е: или Македонец, или Србин, или Турчин, или Црногорец, или Хрват, или Албанец, или Влаш. И секој, освен што гласно кажува каков е, гласно и го потврдува тоа со алките на рацете и прангите на нозете. Тоа уште повеќе ја продлабочува тишината во салата, ширејќи пукнатини од подиумот до клупите паго можат да се видат и со голо око.

Врв на сето е истапот на Дрен, кој само вели пред да седне:

— Го признавам она што сум го рекол во истрагата.

А судот го чита почетокот на неговото признание пред полицијата, во кое стои: „Јас сум син на македонски селанец и македонска мајка“, што предизвикува пукнатините да се расцепат како во земјотрес, тишината да се урне над главите и во салата да се крене вител од збрка. Целата таа ситуација, во која некој се смее, некој се лути а некој е мртов ладен, ја средува судот со удирање на чеканот по главите и со заклучување дека во истражниот формулар нема место за други освен за Бугари, па дека според тоа ќе биде онака како што е пропишано во диспозитивот.

Потоа, по овој пораз на правото и по оваа победа на правдата, почнува досадата на обвинителниот акт; што ги прејудиира наводите на истрагата, ги потврдува ставовите на политиката и ги крунисува интересите на царството. Борис III, царот на сите Бугари со половина покриена ќела, бдее не само над воениот обвинител туку и над судскиот совет. Сите веќе почнуваат да се потат, од затворениот воздух во штотуку варосаната сала, а од тоа денот зад прозорецот не станува ни појасен ни поматен. На крај, пред да падне на својот просечен подиум, како дехидрирана анамска рака, обвинителот навистина со спектакуларен гест го трга шаторското крило од маеата зад себе и го открива заплениот оружје на партизанскиот одред. Во салата, од подиумот до клупите, поминува едлн извик од „а“ до „у“ и веднаш се задушува самиот себеси, како публиката да си го преапала сопствениот опаш на отровна гуштерица.

Така завршува првиот ден на судењето, со пауза меѓу земањето генералии од обвинетите и читањето на обвинителниот акт, како и со збрката и бучавата по нив. Затворениците ги враќаат во затворот, публиката се растура по градот а судските, истражните и органите на безбедноста голтаат сочни кебапчиња во старата чаршија, чистејќи ги забите за течна дикција со скопското пиво на чешките технолози.

Вториот ден, иако со прочитан обвинителен акт во претходниот, обвинителот пак добива прв збор. Заедно со својот подиум на просечна височина, тој ги качува негуваните мустаки

над главите од публиката и додека зборува ја свиткува де едната де другата светната црна петица во офицерските чизми до јуначкото колено, како да му се моча. Всушност, врз основа на новиот момент од вчерашното земање генералии, тој го дополнува своето обвинување и развива теза, што наводно сакал да ја изведе од доказната постапка, но која, еве, се наметнува уште сега како несомнена за изнесување.

А, имено, во случајов со обвинетите не се работи само за заблудени Бугари, кои не се свесни за својот ген и за своето име, туку се работи и за заведени Бугари, во што главна вина, или улога, како што сакате, имаат српските комунисти. Според тоа, комунистичкото и партизанското движење во Македонија е работа на Србите и од нив заведени народносни елементи, што покажува колку е тесна нивната база за дејствување. Српските комунисти и нивните слепи сомисленици сакаат да ја обноват стара Србија и стара Југославија, а со тоа и да турат колце во тркалото на историјата која со оваа светска војна воведува нов ред на земјата меѓу Рим, Берлин и Токио. Јасно е сега зошто таквите луѓе, што се против ова, се наречуваат со сите имиња само не со бугарското.

По оваа коректура, прифатена со аплауз од главнината на салата, процесот продолжува со уверување на судот дека е избалансирана рамнотежата меѓу обвинителот и обвинетите. Одбраната, и онаа приватна и онаа службена, молчи во својот агол и, како слаб ученик, ги бележи небитните работи. Пред судот сега се читаат записниците од сослушувањата на затворениците, односно и не се читаат, ако осудениците се согласуваат со сè што го признале во истрагата пред полицијата, а такви, и покрај нагласувањето на судот, сè уште нема.

Васил Антевски меѓу првите го слуша својот записник и се преслушува што си признал во сослушувањето. Сега, кога е надвор од „А“ одделот во Обласната полиција, заклучува дека не требало ни толку да им каже. Слабоста во признанието му е во тоа што, во рамките на убедувањето кое не го одрекува, сепак може да се смести, или да се вметне со извесна логика, и некое непризнавање на конкретна акција. Имајќи го судот, гледајќи го

обвинителот и не слушајќи ја одбраната — Дрен само знае дека судбината на нивната чест, не на нивните животи, е во врзаните раце и во сопнатите нозе, а уште повеќе во острижаните осуденички глави во кои никогаш никој не е начисто што мисла ќе се изроди од системно испираните мозоци.

По читањето на исказот, претседателот на судот го прашува Васила Антевски дали ги прифаќа неговите наводи за свои и вистинити, сметајќи дека потврдниот одговор е само прашање на формалност.

— Не! — станува Дрен.

— Не? — се исчудува претседателот на судот. Па, гледајќи го Васила Антевски со кренати веѓи а публиката зад него преку паднати очила, строго му се обраќа: — Во таков случај, ќе треба да објасните.

Васил Антевски, со врзани раце, го вади од џеб свитокот нокти и, со нозете во пранги, тропајќи пристапува да му ги подаде. Стражата нема кога да интервенира, обвинителот се пропнува на прсти а одбраната ги чисти ушите со моливи.

— Што е ова? — прашува претседателот, одвиткувајќи го свитокот пред судот.

— Нокти, — се враќа Дрен на своето место.

— Какви нокти? — се чуди претседателот на судот готов да го стутка свитокот и да го фрли како иззобани семки, како обична глупост.

— Човечки, мои! — појаснува Дрен, стоејќи меѓу судот и клупата. — Ако не верувате, можете да се уверите од каде се искорнати.

— Обвинет Василе Антевски, објаснете во што е работата!

— Нема многу да се објаснува. Ноктите се доказ како се однесува вашата полиција во истражната постапка. Затоа и исказот не го признавам за свој.

Дрен се наведнува да се собуе пред судот, иако во тоа прангите звучно му пречат. Како некој да ја превртел наопаку, салата се обидува да застане на нозе и да ги врати нештата на место, во онаа тишина што постоела пред тоа. Залудно, зашто

роднините од дното се дошепнуваат во ужас, главината од публиката го повторува аплаузот за обвинителот, обвинителот се пропнува да полета во интервенција кон судот, одбраната одбегнува да погледне во збиените редови на обвинетите затвореници, судскиот совет ги трга чистите раце од нечистите нокти; додека Љубомир Јорданов, Мане Мачков и Круме Панков ги решетаат незащитените плешки на Васила Антевски со своите крвјосани погледи.

Најпосле, поклопувајќи го свитокот нокти со авторитетната шепа, како жар под дланка, претседателот на судот ја расцепува штицата под чеканот и во неа ги заковува колчиштата тишина. Потоа заплашува дека ќе ја испразни салата и дека ќе го продолжи процесот без публика, при што под двете го подразбира само последниот ред. А ноктите на Васила Антевски се прогласуваат за доказ без основ, зашто со ништо не е видливо не само дека тие се негови туку и дека му се откорнати во истражната постапка.

Потоа, по ова принудно и привремено стивнување, процесот продолжува со исказите на другите затвореници. Судот не пропушта, веднаш по инцидентот со Дрен, да го изнесе на видело својот главен адут. Тоа е, се разбира, признанието на предавникот.

Во молкот, создаден со слушањето на исказот, излегува дека предавникот е, ни помалку ни повеќе, токму командирот на одредот Љубомир Лековиќ — Горски. Неговиот исказ, пишуван бездруго саморачно, ги опишува сите акции на одредот и ги наведува сите имиња на борците, до најмалите детали и заборавени подробности. Додека го слуша, Дрен не се плаши туку се срами да го сврти погледот накај него, исто во првиот ред: не може да сфати дека Горски толку потклекнал, толку паднал, толку се понижил, што дури станал соработник со окупаторот. Исказот на Горски, низ устата на судот, звучи грозно:

— „Овие податоци ги дадов своеволно со цел да им помогнам на властите да можат да ги фатат и пронајдат сите гореспомнати лица и целиот нивни материјал со кој тие се

служеа и дејствуваа против власта. Ги молам сите луѓе од кои зависи мојата судбина спрема мене да бидат добри, бидејќи јас се покајав и сакам да станам добар граѓанин на бугарската држава. Јас сум бил заведен од гореспомнатите лица кои не ми ја кажуваа вистината: што работат и што сакаат. Но кога ја дознав во полицијата и кога ми се кажа што сакале и што работеле тие, јас веднаш се покајав и сакам да работам против нив и против Комунистичката партија заедно со бугарската полиција“.

Кога завршува ова поразно признание, во салата за миг настанува уште поглува тишина. Потоа, главнината широко се мешколи на своите стоплени седишта, обвинителот со испнат врат ги следи реакциите во редовите на осудениците (тие се веќе за него осуденици, не само затвореници), а судот комотно оди потаму прозивајќи го Горски да го потврди своето писание.

Горски, меѓутоа, дали засрамен од своето паѓање или охрабрен од држењето на другарите, одбива да го признае исказот во истрагата и го негира сето што го признал во полицијата. Судот го повторува своето барање на потврден одговор, Горски одречува секаква врска со наводите на сопствениот исказ, а полициските иследници во забуна не знаат како да излезат од оваа провала, како да ја исправат работата. На судот, така, не му останува ништо друго, освен да се помири со тоа дека Горски нема да му биде главен сведок во натамошниот процес.

Сепак, потврдата на претпоставката дека предавникот е меѓу нив, добро ги протресува редовите на затворениците. Лицата им се смрачуваат, челустите им се заклучуваат, а од погледот и покрај сите судари не избива ни една искра. Смрзнати се, како полиени со вода што веднаш ги стврднала во мразулци. Никој ништо не прозборува, никој никого не погледнува — како да се мразат, сите со сите и секој себеси, заради еден меѓу нив.

Судењето трае цели дванаесет дена, од 27 април до 9 мај. По исказите на обвинетите, следуваат изведувањата на сведоците — едно заморно дефиле од луѓето на полицијата во

круто скроени цивилни костуми. Одделно место, по инсистирање на обвинителот, зазема убиството на шумарот од Скопска Црна Гора, што се прикажува дури и со скица; смртта на бугарскиот војник, ранет при блокадата на градот, кога Папучар се повлекува од илегалата во одредот спасувајќи ја партиската техника; нападот на рудникот Радуша, од каде што е одземена поголема количина динамит и друг експлозивен материјал; обидот за убиство на агентот Мане Мачков, што се третира како атентат на самата бугарска не само власт туку и царштина, и др.

За сите тие денови, додека од судницата се сипат зборови, Васил Антевски одвај успева да состави збор со збор со другарите. Зад секој од нив има не еден, туку по двајца стражари. Тие исто така не зборуваат, но тоа ним им е веројатно полесно одошто да ги замолчуваат со вкрстени штикови, кога затворениците макар со погледите ќе се сретнат во минување.

А, во одењето и враќањето од судницата, во излегувањето од затворот, во чекорењето по калдрмата, во влегувањето во касарната, во седењето во салата, па дури и во преживувањето на денот во самицата ноќе — не можеш да не се сретнеш со погледите на другарите. Може збор да не промениш, но намиг бездруго ќе размениш. Може и да не се разбереш, ама барем ќе се судриш. Во краен случај, вратен во мракот на карцерот, ќе размислуваш што значел овој поглед на другарот лево од тебе во судницата или пак што требало да значи оној намиг на другарот десно од тебе во редицата. Сè додека, следниот ден, проверката на тоа можно значење не ја добиеш преку повторување на погледот или намигот, повторување упорно во своето доследно значење.

Само Горски, единствен меѓу другарите, ги држи очите сведнати и не праќа никакви пораки. Како лишка со скршена кичма, тој оди и седи свиткан во обратен прашалник, а главата одвај му се крепи со стиснатите вилици врз отворените дупки на клучните коски. Секој што го знае Горски, од илегалата и од одредот, не може да го препознае во оваа сенка, што се влечка како грба по претставата за него. Тој веќе не

прилега на предавник, туку личи на смртник, кој се осудил себеси пред другите да му ја покажат бесилката.

За сите тие дванаесет дена, додека ги преместува прангите на нозете од самицата до судницата, секоја утрина и секоја квечерина сè по истата калдрма, Васил Антевски мисли на три работи: на предавството што се топи до него во лицето на Горски, одејќи кон смртта посигурно од секоја лудост; на багремовиот цвет што лебдее некаде високо над него, поврзувајќи го со легнатите мириси на одминатиот живот, кој уште тлее во пепелта на градот; на празнината во судницата, што му се отвора секој ден со пустината на свеста дека никој негов нема во последниот ред на затвореничките роднини.

И, слично на кризата во истражната постапка, некаде во средината на судскиот процес, Васила Антевски го обзема слабоста пред која се предава. Секој од затворениците, штом ќе влезе, во дното на судницата ќе го побара и ќе го најде погледот на блискиот, со кој ќе се поврзе со светот. Само тој, како ут среде дец, нема што да побара и нема што да најде, па нити се свртува онаму од каде што погледот ќе му се одбие со болка во очите. Многу познати а никој близок, цел живот со луѓе а никој свој.

А требаше, си мисли Дрен. Требаше да имам некој близок, некој свој; ако не за животот, барем за смртта. Некој што ќе седи сега на последниот ред од пуштава судница и со кој ќе се разбираш само преку миговно вкрстување на немите погледи; онака како што низ допирот на јаготките од прстите поминува сето разбирање меѓу две тела во доближување. Некој што ќе го гледаш и ќе те гледа, некој што ќе го чекаш и ќе те чека, некој што ќе ти треба и ќе му требаш. Дури и не веќе некој што ќе посакаш да го допреш, колку некој врз кого ќе го запреш погледот, заблуден од барање. Познат релјеф на дланката, познат мирис под мишката, познат сјај во очите. Нешто од кое можеш да се поделиш како да се проштеваш од животот, зашто ти го значело тоа пред да се искачиш до оваа вододелница, која, всушност, не ја дели водата туку ја простира сушата, не ја отвора светлината туку ја разместува темнината, не ја згаснува

жедта туку го стврднува гладот и не ти го приближува небото туку те закопува во земјата. Никој никаде, никаде ништо.

Во таа криза, што ја стегна меѓу забите, Васил Антевски мисли дека, освен Горски, нема победен човек од него на судењево. Најстар а најсам, најумен и најбезумен, најширок а најзатворен. Но, како што го потиснува чирот во утробата, така Дрен ја пребродува кризата на самотијата — без никој да му ја види болката на лицето, а не пак да му ја насети низ зборот. За среќа, тие денови не мора во никого да гледа ниту пак може со некого да прозбори. Само се движи меѓу другарите, носејќи си го белегот на обврската како обетка од раѓање. На осми мај, единаесеттиот ден од судењето и ден пред изречување на пресудата, Васил Антевски добива завршен збор. Доказната постапка е завршена: сведоците се изредени, повеќе на обвинителството одошто на одбраната, од редовите на главнината во салата, таму каде што политичката односно цивилна полиција ја следи судската инсценација на својата истражна постапка; обвинителството го открива шаторското крило од долгата маса, врз која е наредено запленетото партизанско оружје, сокриено по привременото растурање на одредот и прокажано од неговиот некогашен командир; одбраната, и приватната и службена, се јавува од својата клупа како на поправен испит и го крева малиот прст за олеснителни околности, додека на самата и е видно дека се крепи на сламка; судскиот совет, приведувајќи го процесот до триумфалното финале, самоуверено го води неговото кормило и веќе ги гледа на униформираните гради новите одликувања како знаци на заслуга за заштита на нацијата. Сега уште остануваат последните зборови на обвинетите, од кои се очекува тие да ја признаат својата вина, да се покајат за своите дејанија и да замолат за поблага казна, уште повеќе што врз униформираната троица на судскиот совет бдее фотографираниот портрет на Борис III, цар на сите Бугари и прв механичар на царството.

Додека се крева на нозете, заковани од прангите за земјата, Дрен мисли дека е добро што е така: добро е што си со нозете длабоко во земјата, кога веќе главата ти лета во облаците.

И покрај парадоксот, тоа сепак е рамнотежа. Не би било в ред, покрај нозете, и главата да ти е закопана во земјата; како што не би било в ред, покрај главата, и нозете да ти летаат во облаците. Затоа, додека се крева на нозете, Дрен мисли дека е добро што е така: штом веќе главата ти лета во облаците, барем со глуждовите да се држиш за земјата.

Лево и десно од Васи́ла Антевски се неговите другари; Дрен ги препознава не само по лицата, стврднати од затворот, туку и по глуждовите, врзани во прангите. Напред и назад од Васи́ла Антевски се нивните непријатели; напред воениот суд, кој има вонредни овластувања според законот за заштита на нацијата донесен со брза постапка по окупацијата на Македонија од Бугарија; назад политичката полиција, која уште пред истражната постапка ги има во наследство од својот партнер сите досиеја на македонските комунисти; горе и долу од Васи́ла Антевски е извесноста на таванот и подот, што ја проверува со темето и табанот, како и неизвесноста на небото и земјата, што доаѓаат по нив и кои не можат да се проверат.

Обсипајќи се по салата колку да собере воздух, Васи́л Антевски се испнува од прангите и добивајќи збор од судот му се обраќа на обвинителот:

— Вие, господине прокуроре, пред малку рековте дека овде, на овие клупи за обвинети, седи ѓубрето на бугарскиот народ. Во тоа, без сомнение, сте прав.

Сите се покреваат на своите седишта, а Васи́л Антевски му се свртува на судот:

— Ако дозволи судот, јас би го дополнил прокуророт. Овде навистина седи ѓубрето на бугарскиот народ, но овде истовремено седи и цветот на македонскиот народ. Тоа е и разбирли зашто никој од нас, на обвинителнава клупа, и не е Бугарин. Туку Македонец...

Од тишина, салата се превртува во врева, преплавена од пресвртите во говорот на Васи́л Антевски. Обвинетите со одобрување и поттикнување погледнуваат накај Дрен, главнината со сведоците во недоумица се проверува во која насока може да појде процесот, обвинителот вложува приговор

до судот дека обвинетиот не се исповеда туку проповеда, а судскиот совет се дошепнува со наведнати глави, додека претседателот механички удира со чеканот враќајќи го во салата изгубениот мир и изгазениот ред.

Потоа, откако салата се смирува а Васил Антевски останува исправен, претседателот на судот бара како прво обвинетиот да го искаже својот последен збор на бугарски јазик. Дрен без двоумење го одбива тоа:

— Јас ви кажав дека сум Македонец и не знам бугарски!

Па, исчекувајќи ја реакцијата на својата повторена изјава дека не се чувствува Бугарин и дека не знае бугарски, предлага завршниот збор да го искаже на некој неутрален јазик.

— Добро, — се согласува претседателот на судот. — На некој од неутралните јазици.

— На српски или на француски? — уточнува Дрен.

— Српскиот не е неутрален, — брзо констатира претседателот на судот, и не консултирајќи го судскиот совет.

— Судскиот совет се согласува обвинетиот Васил Антевски да го искаже својот завршен збор на неутралниот француски јазик.

— „Тие се надеваат: ако јазикот е неутрален, и зборот да биде таков“, заклучува во нивно име Дрен. „До некаде и прави сè, зашто кој ќе ме разбере на француски како што би ме разбрал на македонски?“. Васил Антевски ги гледа потценувачките муцки на воениот обвинител и на воениот совет, прашувајќи се колку и тие ќе го сфатат неговиот француски како неутрален јазик.

Па, почнувајќи со снебивање и пелтечење, Васил Антевски полека се отпушта и постепено навлегува во заборавениот јазик како во туѓа облека, во секој случај поприкладна од затвореничката. Прво говори за Големата француска револуција, поврзувајќи ја со историското право на секој народ на сопствено национално ослободување. Потоа говори за Париската комуна, како поука на историјата дека националната слобода не е ништо без социјална правда. Тие

историски искуства од револуционерните борби на другите народи, според тоа, не можат да се пренебрегнат и во историскиот пат на македонскиот народ во неговата борба за сопствено национално и социјално ослободување. Македонскиот народ, не со години туку со векови, ги трпи режимите на различните угнетувачи што му се прикажуваат како ослободители, на различните грабачи што му се кажуваат браќа. Но, и покрај патилата и страдањата, македонскиот народ никогаш не се откажал од борбата за својата национална и социјална слобода. Револуционерните сили можат привремено да бидат задржани во својот победонесен од, но никогаш не можат да бидат и победени. Револуционерните сили на македонскиот народ, во таа смисла, нема да спласнат сè додека не ја извршат својата историска улога — ослободувањето на Македонија.

— Тоа е поука на историјата, тоа е императивот на денешницата, тоа е визијата на иднина. Во што, според тоа, е нивната вина? Дали во тоа што, чувствувајќи ја неправдата кон својот народ, ја креваат и својата рака освен својот глас во негова одбрана? Дали затоа, што се застапуваат за својот варод, треба да одговараат пред овој суд?

— Вие, како и сите такви пред вас, тврдите дека и носите слобода на Македонија. А вашата слобода е ова!

Сè уште зборувајќи на француски, Васил Антевски ги покажува веригите на рацете. За чудо, освен судот, тоа го разбираат не само сведоците од средината на салата туку и граѓаните од последната редица. Обвинителот цело време бара збор за да го прекине излагањето на Дрен, додека судскиот совет колку што го слуша обвинетиот толку се договора меѓу себе. Обвинетите се напнати како стрели, небаре самите да ги сročуваат достоинствените зборови на својот најстар другар.

— Должен сум на крајот да ви кажам, — завршува Дрен, обраќајќи му се на судот но мислејќи и на судницата, — дека историјата никому не му останала должна. Оној што му става сопки на напредокот, не само што нема да се качи на тркалото од историјата туку и ќе биде столчен во калта под него. Ќе дојде скоро ден кога вие ќе седите на овие клупи, а ние ќе ви

судиме ако останеме живи. Ако не, македонскава земја раѓала и раѓа достојни синови и ќерки, па тие ќе ве судат за злосторствата што ги чините ...

— Дали заврши обвинетиот? — го прекинува претседателот на судот, се разбира на бугарски а не на француски, додека со судскиот совет споделува впечатоци:

— Уште требаше со пароли да заврши, па да биде вистински комунистички процес!

— Да, — потврдува Дрен, се разбира на македонски а не на бугарски. — И сето што го кажав е гола вистина, а не парола. Макар и на неутрален јазик, но жива вистина.

— Нешто за себе? — го потсетува претседателот на правото за разбирање, сочувство, милост. А се гледа дека го прашува со иронија.

— Не, — одбива Васил Антевски. — Депласирано. Благодарам.

Земајќи здив со олеснување, задоволен со отсуството на реакција од Дреновиот говор, претседателот на судскиот совет брза да го заврши денешниот претрес и објавува дека судот ќе ја продолжи работата утре изутрина во девет часот, кога ќе бидат изречени и пресудите. Потоа прв станува и се повлекува во касарната зад салата, а публиката полека станува нерамномерно коментирајќи го крајот на судењето, додека последната редица молкум излегува во колона оставајќи ги обвинетите станати и исправени меѓу кордонот намуртено вооружена стража.

Дванаесеттата ноќ од судењето и ноќта пред пресудата обвинетите ја поминуваат во своите ќелии како лилјаци во пештера: со прстите во мемлата, со очите во мракот и со срцето под кожа. Мислејќи на сите, секој мисли на себе. Сега, и да можат да разменат збор меѓу себе, одвај би прозбореле за она што им тежи. Васил Антевски, кога беше во можност да се прочеша меѓу другарите во текот на судењето, ги тешеше дека Бугарите не ќе смеат да ги осудат на најтешки казни, ако не за друго барем заради тоа да се прикажат пред народот во Македонија како ослободители а не како окупатори. Но сега, по

својата завршна реч, веќе не е сигурен во тоа. Нешвата последна одбрана, изречена во името на другарите од обвинителната клупа, пред лицето на окупаторскиот суд несомнено ќе ја има вината колку на оружената акција толку и на вооружената идеја. Законот за заштита на нацијата осудува и за убедување пред да има дејание, во тоа е неговата смисла. Дрен, изсемнат во својата самица, затоа и не посега да дојде во допир со другарите: нема веќе со што да се тешат.

— Дрен, — му се јавува Самсон преку сидот. — Ти честитање. Сјаен беше. Бране им го пренесе на другарите твојот збор.

— Благодарам. Само, да не претерав?

— Ништо излишно немаш кажано.

— Мислам, да не ја отежнав ситуацијата на другарите.

— Таа е достапно тешка за да може да ја отежни уште нешто. Ќе се држиме до крај!

Васил Антевски не знае што да каже. Ни тогаш, ни утредента кога го изведуваат од ќелијата без да узнае дали склопил око, дали одморил мисла, дали заборавил снага. Само една неуморна лента, што почнува од Оморани а завршува во Скопје, му се врти со повторување во темната комора на глумата глава, без да се задржува на детали, без да зголемува слики и без да предизвикува чувства. Како изминатиот живот да му е нем филм, една свршена работа од друго време. Полжав што го креваш во рацете за да видиш дека месото се ишмркало а ти се дроби корупката.

Но, прангите на нозете, веќе две недели, тежат повеќе кога одиш и кога се замислуваш слободен. Одсвонувајќи по калдрмата, измиена со запрежните цистерни што служат и за празнење ѓерици, тие ти ја раскинуваат скрамата на бесоницата и ти го креваат погледот над крвта во него. Да имаш сили, да поземеш здив, ќе можеш да ја исправиш главата и да видиш како челото ти го бистрат прстите на багремите, во кои дури прострелува клунот на ластовицата.

Последниот ден од процесот, сабота, 9 мај, обвинетите ги внесуваат пред девет часот во касарнската судска сала, веќе обезбедена со зајакната стража во која се забележува нова построена единица на бугарската фашистичка армија. Меѓу црниот под и белиот таван, нивните кафени униформи би личеле на селско клашно, да не им се зелените знаци на ракавите, рамената и капите. Судскиот совет, за разлика од претходните денови, влегува со задоцнување, но за сметка на тоа во свечени униформи и со сите ордени. Претседателот на судот, потполковникот Васил Григоров, на градите носи железен крст со свилена лента, што го дели Хитлер на своите офицери.

Не ни седнувајќи, како да брза да не му се zaloјат кебапчињата во турската чаршија, воениот суд ги изрекува пресудите, во името на неговото величество а низ очилата на претседателот, додека неговиот железен крст го лови сонцето надвор и го внесува смалено во салата, како леќа во рацете на дете што си го гори ноктот.

1. На смрт со бесење. Присутни: Периша Савелиќ — Самсон, Васил Антевски — Дрен, Љубомир Лековиќ — Горски, Чедомир Миленковиќ — Мирко, Дучо Кранго, Владимир Мацанов и Абдуш Хусеин. Отсутни: Страшо Пинџур, Александар Урдаревски — Станко, Соро Петрушевски — Папучар, Раде Јовчевски — Корчагин, Дамјан Крапчев — Стари, Роберт Гајдиќ, Антон Колендиќ, Босиљка Ѓурашковиќ, Мустафа Карахасан, Ѓоре Трајковски и Боро Трајковски;

2. На 15 години строг затвор. Присутни: Боро Ончев, Негре Новаковски, Александар Спасовски, Никола Димитровски — Грче, Павле Момчиловиќ, Илија Јакимовски, Светомир Томиќ, Александар Крстевски — Парто, Иван Циганков — Вања. Отсутни: Благоја Давков, Боро Боцевски — Боте и Трајко Стојков;

3. На 7 години и 6 месеци строг затвор. Отсутни: Невена Георгиева — Дуња и Драган Томиќ;

4. Ослободени од обвинение поради недостиг на докази. Присутни: Мито Матовски, Митре Инадески, Бранислав Шиќиќ, Лилјана Манева, Милева Сабо, Блага Попова, Никола Томовски,

Веса Крапчева и Серафим Видовски. Отсутни: Ружа Бак, Споменка Шикиќ и Катица Димова.

Салата глуво ја ислушува пресудата, само во последната редица се слуша по некој липот задушен во дланка или ракав. Додека трае тој молк, во кој уште не допира значењето на изречениот суд, претседателот и неговиот совет се повлекуваат заедно со своите папки, врвки и ордени. Стражата, веднаш потоа, го презема испразнувањето на судницата, елиминирајќи ја прво последната редица а давајќи потоа предност на главнината. Обвинетите, сега осуденици, последни ја оставаат салата, нејзината варосана светлина и нејзината касарнска топлина, додека војниците со штикови им го покажуваат патот.

Надвор, пак, во дворот на касарната, осудениците ги редат не само по двајца туку и по групи: прво осудените на смрт, потоа на 15 години затвор, па на 7 години и 6 месеци, и, на крај, ослободените. Така формирани во колона, секоја група со соодветна стража, тие излегуваат од касарната и се упатуваат кон затворот. Прангите им тропаат по калдрмата, не веќе од немоќ а од бес.

Меѓутоа, штом излегуваат од касарната, на патот меѓу неа и затворот, осудениците ги пресретнува повикот и плачот на роднините. Мајките ги довикуваат синовите кревајќи ги рацете до небото, татковците се исправаат над стражите оставајќи поткови на земјата, браќата и сестрите сиркаат под мишките на војниците барајќи свој поглед на нештата, а прангите јачат по калдрмата запирајќи го здивот на градот и сонцето се дроба под нозете оставајќи празнина на небото. Стражата пробива пат кон затворот, додека околу неа се тискаат не само роднините на осудениците туку и жителите на градот.

Тогаш Самсон, кој чекори прв со Дрен, се свртува назад кон колоната, не веќе партизанска ами осуденичка, ама пак востаничка.

— Другари, песна!

Па, највисок од сите, самиот ја почнува „Интернационалата“. Воздржувајќи ги солзите, повеќе од

песната одошто од пресудата, Васил Антевски го извишува меѓу другите својот глас, подмолен како татнеж од земја.

XV

МАЈ — АВГУСТ 1942

Кога ќе влезеш во затворот, отаде четири врати, во неговата празнина и во неговата срцевина, две скали водат од дното кон катот: левата железна се крева над карцерите, а десната железна над ќелијата бр. 15. Скалите јачат под чекорите како усвитено железо под ладна вода, но чекорот на надзорникот се разликува од чекорот на затвореникот: едниот чекори на своја земја, другиот чекори кон своето небо. Воздухот е ист, отруен од здивот на осудениците, стаорците и стениците.

Затворениците, осудени на смрт, уште истиот ден, на 9 мај, веднаш по судењето во касарната, ги сместуваат во ќелијата бр. 15, ќелија на смртта. Со прангите на нозе и парталите в раце, смртниците влегуваат долго низ влезната врата, колку тесна толку и длабока меѓу дебелиите сидови, можеби и темели на камената затворска зграда. Осудениците на катот, политички и криминални, на временски казни и доживотна робија, не можат ни да насират низ пукнатините на своите ќелии. Тишината ја држат во ред поткованите чекори на стражарите, додека свонот на прангите се прибира меѓу нозете како удрен смок.

Ќелијата бр. 15 е долга колку и широка, пет на пет метри, а уште повисока; со висок прозорец десно од влезот, човек врз човек да се качи па да се добере до решетките како зглобови, зад кои веројатно нема да види ништо друго освен пак

затвор. Таванот е жолт, не од расцутен смил туку од истурена моч на малолетничката соба. Среди ќелијата, под ламбата без гајтан на високиот таван, груба дрвена маса со ногари прицврстени за подот, долга колку испружен човек, а од двете страни по една дрвена клупа за бдење. Покрај сидовите железни кревети од воен отпад, со дупнати мадраци и скинати сламарици, полни вошки и тавтабити. Зад влезната врата железната кибла, наутро преполна и секогаш смрдлива.

Навидум, тоа е сè што се гледа, кога ќе се влезе во ќелијата на смртта. Тоа, и уште еден прозорец, спроти влезот, помал но исто висок, затворен набрзина со шперплоча, како што се врзува марама преку очи. Само по слух, кој стрпливо составува стварна слика, затворениците можат да откријат што се наоѓа зад него. Несомнено, тоа е задниот дел од затворскиот двор: магазини со тешки врати и 'рѓосани лостови, работилници со најпознатиот глас на ковачницата, кујната со мирисот на чадот пред мирисот на готвеното и местото за бесилка со песокта под него. Сепак, при сета прокоба, закованиот прозорец осудениците на смрт го употребуваат како остава, за храната што по некој од нив ја добива однадвор еднаш во месецот.

Додека преку двата се слуша, само низ едниот прозорец се гледа, ако се качиш на рамената од другарот. Тоа е предниот дел од затворскиот двор, оној каде што затворениците по двајца излегуваат на кратки прошетки според затворскиот ред, со економскиот влез на затворот и стражарската купола на сидот. За оној што гледа однадвор, меѓутоа, сиот затворски двор, кој се наоѓа зад четирите врати, од сите страни е обиколен со ќелии, со или без прозорци, полни со затвореници.

Кога стапнуваат во ќелијата бр. 15, седуммината штотуку осудени на смрт внатре наоѓаат веќе други шестмина, од кои петмината им се познати а шестиот не. Петмината се од Кумановскиот партизански одред: шеговитиот Благоја Думановски — Пецкалија, сериозниот Мими Мугрешански, високиот Боро Суџук, разговорливиот Чвор и молчаливиот Секирарски. А шестиот е Стојан Трајановиќ, монополски службеник на четириесет години, осуден на смрт уште од

септември 1941 година како организатор на востанието во Врање и околијата, борец на партизанскиот одред од Кукавица.

Наспроти издолжените лица на новите смртници, лицата на старите се само собрани, како смалени, во суви тупаници. Од долго чекање на смртните пресуди, во нивните очи гори нестварниот оган на обновената надеж дека сепак ќе ги зачуваат главите на рамена.

Надзорникот Плочев, меѓутоа, со врската клучеви како со виснат камшик во рацете, им се обраќа еднакво на новодојдените како што ги потсетува и затекнатите. Кус, без врат, острижан до јазелот на темето, тој ги гледа осудениците надмено, како да е повисок за глава од нив, а очите му блескаат со темен сјај на потаен пијаница. Инаку, надзорникот Плочев, проверен кадар на кобуршкиот дворец, е доброволен помошник на затворскиот целат Аврам, за што добива дополнителен паричен надомест од 500 лева на име ноќна работа, бидејќи има повеќе члено семејство во старите граници на бугарското царство.

— Додека не ви ја ставиме бесилката на врат, — ги врти тој клучевите околу прстот, како да мота бројаница, — дневно имате право на прошетка во дворот сè на сè 55 минути. Првата прошетка ја имате изутрина, со истурање на киблата. Втората напладне, по топлиот оброк. А третата навечер, во 19 часот, пред да заспиете како јагниња. Нели сте невини? Ништо не признавате! А ние со прошетки ве колвеме, по три прошетки на ден. Еј, каде го има тоа? За време на прошетката никој не смее: ни да ве поздрави, ни да ви прозбори, ни да ви се доближи, ни да ве погледне. Најмалку, пак, вие смеете тоа да го чините. Се разбравме ли? Бунтовници, бандити, шумкари, изедници, мрсници!...

Па, мавтајќи со врската клучеви како со кандило што не се разгорува, отстапува кон вратата и се брани со очите, зачуден што на вакви ѓаволи им се дава и толку. Во ќелијата на смртта остануваат тринаесетмината осуденици, на нозе со пранги и со раце во окови, додека вратата од железо се затвора меѓу нивните мирни и неговиот освен поглед.

Уште истиот ден, до вечерта, Самсон ја презема организацијата на животот во ќелијата, со договор меѓу осудениците затворската власт да не узнае за тоа. Самсон, имено, ја има врската не само со партијата туку и со литературата, па во едниот агол под подот веднаш приспособува скривница, во која ги става „Прашањата на ленинизмот“ препишани на рака и Прирачникот за учење на есперанто. Пресудата на смрт, според него, не значи и смрт за комунистот, па затоа тој до својот крај треба не само да се надева туку и да се подготвува. Да се подготвува за нови битки, зашто многу битки претстојат до конечната победа, која нема да дојде со предавство пред смртта, ами со верба во животот.

Васил Антевски, кому му одговора колку подготовката за битки толку и вербата во животот, го следи Самсона како што се оди по сопствениот ученик. Секој учител треба да претпостави дека еден од неговите ученици ќе го надмине, треба само да се уочи тој и да се има смелост да се појде со него. Тука нема, и не може да има грешка, ако настојувањата се поклопат до таа мера што етануваат исти колку и да се различни силите за чекор и здив.

Дрен, независно од Самсон, тврди пред другарите од ќелијата, пред осудениците на смрт, дека не треба да се верува оти фашистите ќе се осмелат да ги извршат пресудите и дека окупаторот, како и секој класен непријател, не ќе посмее со нив сосема да расчисти, зашто со тоа уште повеќе ќе го сврти народот против себе. Заради тоа тврдење, што го повторува вртејќи се околу масата, Васила Антевски го наречуваат „Теоретичар“. Но Дрен, поради тоа, не им се лути на другарите, сите осудени на смрт а секој со своја надеж во животот.

Инаку, кога некој подолго ќе се рашета околу масата без да зборува, вртејќи се во круг и плетејќи се во него, тоа за другите е знак дека толку се предал на себеси што западнал во криза: мислата го обзема, може да шекне.

Тогаш треба, на конец како со месечар, да му се фати погледот и да се извлече од кругот, па одмотувајќи го од невидливата мрежа да се врати во стварноста на тврдиот мадрац.

Вода нема да се плисне по лицето; единствената чешма што ја гледаат затворениците е во дворот, каде што шеташ околу неа како пес околу коска по 55 минути во 24 часа.

Ако, се разбира, не си казнет. Во тој случај, од ќелијата на смртта, те враќаат во еден од карцерите под другите скали. Со тоа што, во меѓувреме, те носат во ковачницата во дворот, каде што ковачот, немајќи душа да те погледа в лице, со чеканот повеќе удира по живо месо одошто во пресното железо околу него. Така, со по 25 килограми на двете нозе, а уште и со прангија на вратот која не те остава да се исправиш, одиш во карцерот каде што итака не можеш да се движиш. Треба да бидеш срекен, ако додека лежиш во карцерот, каде што не можеш да ги спружиш ни нозете, не ти влета цела глутница стражари и надгледници да те толчат под петици како стонога, шго управата на затворот го смета како мерка за враќање на паметот кај казнетиот.

Во нормални услови, во ќелијата на смртта, дневно добиваш по половина пченкарен леб и чинија посна чорба. Чорбата, иако ладна, веднаш се срка, а лебот се цвака целиот ден, со тоа што ноќе се клава и за перница: едно да омекне, друго да те заштити, меѓу дланката и слепоочникот, од животинките во сламарницата. Понекогаш, во некоја чинија, ќе се падне месо: коска од коњска вилица со два до три ретки а жолти заба.

Пецкалија, штом ќе стане наутро, се испразнува во киблата и го удира пченкарникот од маса:

— Ајде, другари: да цвакаме лепешка, да правиме гомна!

Кога некој ќе му забележи дека е груб, Пецкалија трепка со очите и ја истресува својата материјалистичка теорија:

— Па, што? Што е човекот? Уништувач на храна и производител на гомна. Да видам дали некој ќе го потврди спротивното. Не зборуваме за идеите, зборуваме за цревата. Да се разбереме.

Затворскиот ред дозволува еднаш месечно да се добива храна, да се прати или да се прими писмо, како и да се

има средба со блиските преку решетка уште подебела од онаа на прозорецот. Кога некој има најавено виѓавање, ноќта ја прележува по гаќи: ги пегла, на постелата, панталоните под себе. А кога ќе се врати од средбата, прво храната се отвора до најмалото делче зашто може да носи некоја скриена порака, а потоа се средува според рокот на траењето и се складира зад шперплочата од затворениот прозорец. Договор е сè што се прима однадвор да се дели на сите подеднакво, уште повеќе што не се знае дали тоа доаѓа од устата на домашните или од народната помош. Кога ќе добијат по еден залак од таа храна, што им мириса на детство, на празник, на слобода, Дрен го буцка Пецкалија:

— Благоја, ајде! Кажи нешто, кажи што имаш да кажеш.

Но Пецкалија не ја применува својата теорија на оваа храна. Само примижува од задоволство, а другарите му се благодарни што ги остава и нив на мира да си го доцвакаат залакот, тој лек под јазикот; што се топи по жилите како заборавена медовина и ги обојува сликите пред очите со сончевина. Еден свет, фрлен преку рамо како камен, се шири пред нив за миг, како предел што постои, како предел од сон, како предел што ќе се обистини, со познати мириси и непознати бои, со допрени треви и недопрени угари, со стапнати угорници и нестапнати рамници, во кој тие влегуваат со топарот на лошото зад себе и со облакот на добрината пред челото. И икој не се прашува како тоа еден единствен залак може да отвори таков и толкав свет.

Мацан, еден од најмладите, бара да се искачи до прозорецот: не верува дека од него може да се види само затворскиот двор со стражарските куполи и само истото небо над сивиот сид. Мацан сака да го види Водно, Скопска Црна Гора, Шара. Цел живот, освен во партизанскиот одред, не излегол од Скопје. Што има зад Водно? Кој е врвот на Скопска Црна Гора, тоа цедило врз лебот на земјата? Има ли, и сега, снег на Шара? Каде се тие простори, што ги чешале табаните на младоста додека погледот истрчувал пред нив како руда пред

улар? Каде се тие неизодени простори на борбата, каде се тие неосвоени простори на слободата? Како да умреш, а да бидеш роден во Скопје и да не видиш што има зад Водно?

Ништо, од сето тоа, не му е сфатливо на Мацан: само прашања, без одговори. Дури ни постарите, не само за него, туку и за себе немаат одговор. Тие ја имаат предноста што не мораат ни да си поставуваат прашања. Подобро е да не си поставуваш прашање кога немаш одговор, а најдобро е да не си поставуваш прашања и кога ги знаеш одговорите. Но, што да правиш кога имаш само прашања? И кој, освен врвовите на планините, ги крие одговорите?

Никој не знае што кријат врвовите на планините, но секој знае што носи вечерта во затворот. Кога, врз мракот на ќелијата, паѓа и ноќта на небото; и кога, покрај студот од сидовите на затворот, градите ги стега мразот на светот во војна. Ако си осуден на смрт, секоја вечер можат да те земат и да те однесат, не само да не ја видиш следната вечер како се спушта над затворот туку и да не ја дочекаш зората додека го открива дворот не мислејќи на ќелиите. Сите знаат дека бесењата се вршат ноќе: затворениците имаат врзани усти, а надзорниците дрогирани очи.

Првиот знак осудениците од ќелијата бр. 15 не го добиваат од гракањето на црн гавран на гола гранка, туку од брчењето на цистерната од градската чистота. Ноќ, а понекогаш и две, пред секое бесење, затворската управа ја добива цистерната од градската чистота и ја пушта да работи со расклопаниот мотор по цела ноќ, симулирајќи празнење на затворските ќерици. Јасно: дури наредната, последна ноќ, моторот на цистерната треба да ја заглуши вревата од церемонијата на бесењето.

Сите знаат, макар што малкумина имаат видено, во кој магазин се чува подвижната бесилка. Вратата од тој магазин, дрвена и еднокрилна, има заковано прозорче со шпер-плоча, исто како челниот отвор во ќелијата бр. 15. Може и, тие два ослепни прозорци, да се наоѓаат точно еден спроти друг, што би прилегало на магазинот со бесилката и на ќелијата на смртта.

Местото, пак, каде што се поставува подвижната бесилка е спроти затворската кујна. Низ нејзината врата, која има исто такво прозорче но без шпер-плоча, главниот готвач Милован Ивановиќ, ако е доволно љубопитен за затворскиот живот и доволно лежерен за затворската вечера, може да забележи дел од припремите за бесење. Не, навистина, изнесувњето на бесилката од магазинот, но затоа, секако постилањето на песокта под нејзиното место. Зашто, подготовките за бесење, обично, почнуваат уште попладне, кога сонцето нема друго освен да заоѓа во затворскиот двор.

Тогаш, додека ја разгодува танката вечера, готвачот стасува со истурањето на храната во плитките чинии да ги дотури и зборовите како ретки дробенки:

— Распослаа песок!

Во исклучителни случаи, кога целатот Аврам лично не го знае осуденикот на смрт, уште пред готвачот тој се појавува во ќелијата и бара да ја види својата вечерашна жртва. Аврам, за разлика од другите професионалци, пројавува извесен хуманизам со тоа што претходно сака в очи да се погледне со смртникот. Само го погледнува, значи, и без збор си заминува, колку да знае со што човек ќе си има работа. Зашто Аврам во очите на човека го одмерува крајот на неговата душа.

Потоа, откако предзнакот на смртта ќе се вдлаби на челата како невидлив крст, никој нема желба да вкуси од вечерата. Чорбата се лади, ноќта паѓа, сидовите здиваат на утробата од земјата, а устите се запечатени во молк и прстите само збираат трошки тутун за догорче заборав. Сите знаат дека ноќта ќе има бесење, а никој не оддава кој ќе биде тој. Осуденикот на смрт, предречен за бесење, сам треба да се препознае меѓу другите.

Понекогаш, кога не сака да игра со картата на изненадата докрај, затворската власт по прозивката на целатот го пушта во ќелијата секторскиот надзорник. Овој повторно го прозива осудљникот, па сосе парталите го преселува во еден од карцерите под другите скали. Никому, па ни на осуденикот, не му се кажува причината на карцирањето, освен што сите, заедно

со него, веќе знаат дека во дворот се крева сувиот скелет на црната бесилка.

Тогаш, обично, почнува и брчењето на моторот од цистерната, што ќе бучи во главите и ќе сунува во ушите сè до полноќ, па и по неа. За тоа време, присутните официозни на смртната казна ги обесуваат своите црни костуми и со пребледени лица стапнуваат на сувата песок. Тоа се: затворскиот свештеник, јавниот прокурор, директорот на затворот, целатот Аврам и неговиот помошник Плочев. Осуденикот, врзан со црна крпа преку очите и устата, го влечкаат преку дворот двајца надзорници. Ни цистерната, ни песокта, ни крпата не се потребни да е осуденикот јагне а не човек. Но, осуденикот е човек, кој ништо не видел од животот а сакал да го има целиот свет, па се опира и бара да каже нешто. Законите на државата, меѓутоа, како и луѓето на законот, сметат дека тој нема право повеќе ни на отпор ни на збор. Па го убиваат уште во дворот, не само пред да го виснат на бесилката туку и пред да стапнат на песокта.

Кога снагата а не душата на осуденикот ќе се смири под јажето, што се сука под смртната пот како лен во локва, присутните лица на државната власт се враќаат по трагите на крвта низ дворот, за да се ослободат од црните костуми во осветлените канцеларии и да се зафатат со прекинатата партија покер покрај начнатото шише заплениет коњак. Аврам и Плочев го симнуваат смртникот од јажето, а надзорниците ја монтираат бесилката пред да ја приберат во магазинот со другите затворски реквизити. Потоа, низ економскиот влез, се пушта во дворот ѓубрециската кола, во која се уфрлува телото на обесениот како отруено куче во шинтерска мрежа. Моторот на цистерната претстанува да работи и во настанатата тишина се слушаат само тркалата на ѓубрециската кола како се оддалечуваат уситнети по крупниот плочник. Тој крцкот на тркалата, со топотот на копитата, се губи од затворскиот двор и заоѓа зад ридот на Калето, удолу кон градот и реката, каде што некаде по песочните брегови на Вардар телото на обесениот ќе

биде затрупано меѓу грмушките како улична мрша на пцовисан пес.

Останува уште, штом ќе се обдени, да се смете во дворот, на видело, песокта со сите грутки крв. Додека наоколу, од затворските ќелии, бдеат во темнината, од вечерта до утрото, очите на осудениците, како ископани фрески. Со прашањето на устите, што ќе се искорне не во артикулиран збор туку во раскрвавено месо: кога ќе дојде редот и на мене?

Таа слика на бесилката, составена не од нејзините исечоци — зашто ништо и не им е дадено да видат — туку од шумовите на бесењето, што продираат низ шпер-плочата на закованиот прозорец, ги тера осудениците од ќелијата на смртта да дочекуваат секоја таква ноќ како со нож под грло. Но, таа слика, исто така, ги тера, барем во мислите, да се обидат во нешто, што да ги отргне од немоќта, во која се гледаат кога секоја вечер, со заоѓањето на сонцето, над затворот се спушта сеништето на бесилката.

Тоа е, се разбира, мислата за бегство.

Замислата за бегство се раѓа прво во главите на најмладите од ќелијата на смртта. Тоа се случува во почетокот на летото, кога штурците начнуваат да ги стружат сè покртите стебла на кратките ноќи, а низ ноќните шумови, освен на шумовите од подготовките за бесење, се причинува дека продира до каменот на затворот мекиот мрмор од брановите на Вардар, пгго умее со благ скокот да го крева од сон босиот табан. Текот на реката, преку слухот на слепилото, се претвора во убод од допир, што ги отвора очите во ноќта, па човек продолжува да си го сонува сонот и дење.

Освен што ноќе прилегаат на февруарски мачори, со светлечки погледи во мракот и здрвени опашки во предење, младите дење сè почесто вртат кругови околу масата во смени, длабејќи ја својата мисла низ јазлите на дрвото. Додека, најпосле, не се решаваат да седнат на масата и да удрат со тупаница по дрвото, изнесуваќи ја пред постарите замислата за бегство. Нивната замисла за бегство, всушност, е само гола идеја да се избега од затворот, со помош од надвор. Постарите

горко се насмевнуваат, како на идеја стара откога постои веројатно и затворот а неостварлива и покрај сите искуства на претходниците по судбина, но сепак потпрашуваат распалувајќи слаб оган од нивните зборови во своите погледи: како, кога, каде, кој?

По усилено размислување неколку дена од сите, осудениците од ќелијата на смртта доаѓаат до заеднички заклучок дека: прво, имаат право на размисла за своето ослободување; второ, дека таа размисла треба добро да се разработи во конкретен план; и, трето, дека мора да се изнесе како предлог пред организацијата во затворот и надвор од него, зашто како осуденици на смрт тие не се само нејзин составен дел туку и нејзина мртва стража. Скротен од поискуените, копнежот за бегство сега се стуткува во топка како апче што може да се сокрие под јазик но кое сега треба да се достави погоре.

А, „погоре“ во затворот е катот, каде што, освен карцираните и смртниците, се сите други, од временски казни до доживотна робија. Смртниците ги викаат „генерали“, поради тоа што тие располагаат со своите животи, иако не и со своите години. Меѓу „генералите“ е и партиското раководство во затворот, кое има врска со партиското раководство во градот. Но, за смртниците од ќелијата бр. 15, проблем е како да дојдат во врска и со партиското раководство на катот.

Главниот надгледник Станачков, некогашен фелдфебел од пруски ков, покрај сите војнички добродетели има и една касарнска мана: ја сака, без мера, хигиената. Неговите очи светнуваат единствено кога ќе го види дрвото истриено и жолто како смил. Тоа го потсетува на неговото село, каде што растат златни лејки, со кои, празни под мишка, можеш да се пуштиш по белиот свет, иако тој за хигиената има узнаено доста подоцна, одошто знаел за смилот. Од Станачков ништо не може да се добие преку ред, освен четка за триење.

Осудениците на смрт така добиваат од Станачков дозвола да ја исчистат ќелијата бр. 15. За тоа им треба час време, додека да излезат во дворот до чешмата и додека да го истријат

дрвото во ќелијата. Под контрола на главниот надгледник, сите осуденици тоа и го прават едно попладне, кога околу чешмата уште се топи во локвите жолчката на сонцето како топла смола. Во тоа меѓувреме, во клозетот на дворот, Самсон успева да се сретне со Тикварот, од затворското раководство на катот, и да му го пренесе предлогот за бегство.

Иако е ова прва средба по судењето, меѓу смртниците под скалите и „генералите“ од катот, затворското партиско раководство е принципиелно, несентиментално и реално. Какво е тоа излишно изложување на опасност, какво е тоа инаетско пеење по процесот? Што се однесува до предлогот за бегство, тој ќе биде разгледан како од раководството во затворот така и од раководството во градот. И покрај сфатливата состојба во ќелијата под скалите, не треба да се губи надеж и време, во денгуба и апатија, туку треба да се учи и да се подготвува. Очигледно дека недостига литература, за што ќе се поведе грижа, па уште наредниот ден на определено место во клозетот таа ќе може да се подигне. А на одговорот од предлогот (за бегство, нели?) ќе треба да се почека, додека не се разгледа на соодветното, разбирливо најодговорно место.

Штиците во ќелијата не стануваат жолти како смил, но затоа пак лицата на осудениците се исциглуваат како пивтии. Еден ден, додека чекаат одговор од своето раководство, осудениците ги викаат кај раководството на затворот, и тоа партизаните од Куманово. Кога се враќаат, овие одвај ја додржуваат насмевката да не им ги расцепи образите а очите им се дрогирани како на надзорниците пред бесење. Едноставно, колку и грубо, не можат да сокријат дека се помилувани. Набрзина ги пакуваат своите пљачки, оставајќи по некоја ситница на смртниците: тоа нема да им треба, сега одат на катот, во собата бр. 6, кај оние на доживотна робија, таму владее поблаг режим, го нема слепиот прозорец кон дворот, ја нема опсесивната слика на бесилката.

И, колку што помалку можат да ја воздржат радоста, толку помалку собираат сили да ги погледаат в очи другарите

што остануваат. Виновни се пред нив, за една кутра среќа од дворско помилување на голиот живот.

Веднаш по нивното заминување, не оставајќи ја тишината да се збигори во скрпа од самотија, во ќелијата на смртта влегува директорот на затворот. Марин Стојанов, лично, висок, стегнат, човек во најубавите години и со потполно самочувство за себеси. Навистина, придружуван од двајца помошници и од сите надгледници. Одмерувајќи ги останатите осуденици во ќелијата на смртта, како да ги брои или како да ги споредува со затворската картотека, тој изјавува дека дошол лично да се запознае со најголемите сверки во неговата установа и патем со интимност забележува дека само Стојан Трајановиќ и Васил Антевски можат да му бидат врсници. Сите други се млади, та зелени: зошто не ја искористат можноста да побараат милост од неговото величество, царот на сите Бугари, кој има уво за покајничките тонови на своите поданици? Еве пример со Кумановци: тие побараа прошка и веќе се на катот. Треба, значи, само да се седне и да се напише писмо, со врат наведнат меѓу рамената и прсти собрани за молитва, па кога од дворската канцеларија ќе стигне одговорот во затворската дирекција, сè ќе биде в ред: место да појдеш на бесилка доживотно, ќе си се качиш на кат доживотно. Проста работа, треба само да сфатиш кој е цар а кој говедар и евентуално да се замислиш себеси некој век порано.

Осудениците на смрт го гледаат бело, како тој час да онемеле од секавичен проблесок на животното откровение. Но никој, ни тој ни наредните денови, не мисли да го стопли задникот и да срочи прошка до царот. Дури ни Љубомир Лековиќ, командирот Горски, кој само не знае што да прави со себеси кога е сам а кога е со другарите дели сè со нив. Директорот Марин Стојанов сепак задоволен ја напушта ќелијата, верувајќи колку во своите зборови, на кои никој не му се спротивставува, уште повеќе на своите дела, што се постилаат зад него како песокта под бесилката: чисти пред прстите, кржави зад петиците.

Наредните денови, во замаецот на неизвесноста, осудениците од ќелијата бр. 15 го очекуваат одговорот на својот предлог за бегство. Во меѓувреме, се разбира, преку каналот во клозетот, доаѓа литературата што циркуира во политичкиот дел на затворот, се дискутира по нејзиното читање и се држат часови по есперанто, но очите на сите се счипчени за Самсон: кога, по враќањето од врската, ќе го каже одговорот на нивното прашање?

Одговорот од надвор, меѓутоа, доаѓа со едно „не“ и со неколку несомнени прашалници. Прво, предлогот за бегство е не само ризичен туку и сомнителен во однос на неговото остварување. Ако се оди на бегство на сите или повеќето политички затвореници, тоа секако брзо ќе биде откриено — било во текот било веднаш по изведување на акцијата, додека илегалата во градот тешко ќе може за така кратко време да го обезбеди ефикасното префрлување на толкав број затвореници во партизанските одреди. Ако, пак, се оди на бегство само на смртниците, односно на другарите осудени на смрт, тогаш може да се очекува, и во случај на успех како и во случај на неуспех, само ликвидирање на многу другари од политичките затвореници како мерка на одмазда. Значи, предлогот се отфрла и останува да се чека. Раководството, и она надвор во градот и ова внатре во затворот, препорачува вооружување со стрпливост и верување во иднината: при првата промена на објективните околности, што ќе ја овозможи субјективната акција, предлогот за бегство ќе биде актуелизиран од гледиштето на неговата опортуност и изводливост.

Тоа е така за разумот, но дали и за чувствата? Тоа е така од надвор, но дали и од внатре? За оние надвор тоа е чекање на погодна можност, но за овие внатре тоа е чекање на смртната пресуда. А нејзиното извршување може да дојде секоја полноќ, како што сонцето може секоја вечер да зајде и утредента повеќе да не изгрее. И, во што да се надеваш, кога не си се наведнал да молиш за прошка и кога другарите не ти подаваат рака на поддршка?

Ќелијата на смртта, и овој пат, премолчено се поделува: едни се да се послуша директивата озгора, други се да се појде по своја рака. Но, бидејќи очите на сите се свртени кон слободата, таа поделба не е исклучива и едните се трпеливи кон другите, при што оние што немаат замисла се приклучуваат кон оние што ја имаат. Во стварната неактивност, и знаците за живот на мислата значат нешто. Зошто, пак, осуденикот на смрт, да не мисли на својот живот? Кој тоа, која идеја и која идеологија, може да му го спречи? Уште повеќе, кога е во прашање вербата во светот што ја надживува смртта?

Така, осудениците од ќелијата бр. 15, доаѓаат до заклучок дека, ако не сакаат со скрстени раце да ја дочекаат пресудата на смрт, треба да се потпрат на сопствени сили во замислата за бегство. Тоа е сепак подобро, одошто да се предадат и да го чекаат својот спас како раѓање грозје на плачна врба. Мислата за слобода повеќе чини од мислата за умирачка, колку и првата да е далечна а втората тука. А објективните околности, сега за сега, и така и така, им ја гарантираат смртта, мислеле тие на неа или пак на слободата.

Со голи раце и волја за живот, осудениците на смрт седнуваат да сковаат план за ослободување. Осуммина, се делат во четири двојки. Секоја двојка, на четирите врати, има своја задача, како составна етапа во замислата за бегство. Првата двојка има задача кога се во дворот да го нападне стражарот и да го обезоружи. Втората има задача, во исто време или веднаш потоа, да ја пасивизира стражата кај втората врата. Третата двојка треба да го овозможи преминот низ просторот меѓу двете внатрешни врати, кој е отворен поради големите летни горештини. Четвртата, на припомош на сите, треба да изврши притисок на главната врата и заедно со другите двојки да се пробие надвор од затворот. Акцијата треба да се изведе за неполна минута, без многу шум и без ниеден истрел. Од оневозможените стражари да се одземе оружјето, што да послужи колку за излегување од затворот толку и за пробивање до одредот. На сите од ќелијата, освен на Стојана од Врање, добро им се познати теоните сокачиња на маалата преку Вардар

и патиштата кон Скопска Црна Гора со нејзините врвици. Не мора ни час да се задржат во градот, ни да ја покреваат илегалата.

Договорен е дури и датумот на акцијата, алтернативно: 13, 14 или 15 август. Скопските горештини не знаат ни за ден ни за ноќ, како што усвитеното уво не распознава кога се сменува сунот на жегалците со сунот на штурците. Стоплен од сонцето, каменот не стасува да се олади од месечината, а устата е немоќно отворена како на насукан клен. Кога ќе прозбориш да замолиш за вода, устата уште повеќе се пали од врелиот јазик, додека дланките шуштат како лисја исушени до кртост. А стражарите, во униформи и под оружје, тешко се покреваат од потната дремка, како голуждрави пеленачиња по афионски полиња. За среќа, блузите на надгледниците се црни, па на нив не се познава ни потта ни прокобата.

Тогаш, во таа дрогирана состојба, предизвикана од температурата на воздухот повисока од температурата на телото, можат да се слушнат и вакви дијалози, изместени колку и блиски, меѓу затворениците и надзорниците:

— Голема горештина, господине надгледнику!

— Голема горештина, да!

— Да е сега човек на Вардар! Ех, што ладење ќе има!

— Да бевте луѓе, сега ќе се ладевите на Вардар!

— Луѓе сме, што сме друго?

— Луѓе сте, ама се капете во сопствената пот. И нас не терате да се вариме во истиот сос.

— Па што би работеле, да не сме ние? Се капете во пот, ама и си го вадите лебот! А ние? Ем се капеме во пот, ем стрепиме за животот. Ај, пушти не, да се изладиме на чешмата во дворот!

— Никако! Зар не ги знаете прописите? Ова е зандана, а не плажа!

— Знаеме, знаеме. Ама можеме заедно да се изладиме. Ајде, биди човек!

— Не можам. Секој момент може да дојде комисија.

— Каква комисија? По оваа горештина!

Комисија на Народното собрание. Од Софија,

— сигурно. Проследуваат како се спроведува новиот закон за заштита на нацијата. Во условите на новоослободените предели, секако.

Така пропаѓа првиот од договорените денови за бегство, тринаесетти во месецот. Утредента, сигурни дека ќе го искористат, доаѓа друга комисија — не во конфекциски костуми од дрвесина, туку во бели болнички облека. Тоа е обласна здравствена комисија, од еден лекар и дузина фелдшери, што се задржува во затворот речиси целиот ден. Затворениците, на кои поради тоа им е скратен излезот во дворот со чешмата, узнаваат дури на крајот дека во собата на шугавците некој приумрел и сега се сомнева на зараза во целиот затвор. По таков начин, пропаѓа и вториот ден од планираното бегство на осудениците во ќелијата бр. 15.

Третиот ден, денот на среќата, на 15 август, уште во рани утрини затропуваат остри удари во ќелијата на смртта. Со испотени јаки на вратовите и потечени подочници на образите, влегуваат неколкумина надгледници со безизразни погледи и свиннати врски клучеви на лабавите мевови, како изабени бројаници на отрпнати прсти. Тие, без да гледаат во заповедта, читаат четири имиња и веднаш ги издвојуваат од другите, оставајќи им толку време колку да си ги подигнат пљачките, ако им се спакувани за бегство или за бесилка.

Тоа се Самсон, Дрен, Мирко и Горски. Изненадени, осумината осуденици се погледнуваат така разделени: едните се „за“, другите „против“ планираното бегство. Пак ли има предавство? Изделените се токму оние што беа воздржани во замислата за бегство, што треба сега ова да значи? Оние што не се прозвани, откако се уверуваат дека нема да бидат прочитани во дневната заповед на дојдените надзорници, виновно се погледнуваат меѓу себе во надеж дека можниот предавник не е ни меѓу нив. И тие, како и издвоените, се оптоварени со мислата на предавството — колку во сопствените редови, толку и во сопствената душа. Редовите се ретчат, а душата останува шатка.

Не обзирајќи се на нивните оживеани погледи, што ги примаат како размена на пораки ако не како последни поздрави,

надгледниците ги собираат четворицата од списокот и со нив нред своите крти клучеви и смалени црнки излегуваат од ќелијата. Додека да се свестат, осуммината осуденици остануваат разделени, без да разменат ни збор. Само кога вратата, тешка како плоча од гроб, се затвора во ќелијата, четворицата поштедени слушаат низ танката штица од закованиот прозорец како нивните другари ги изведуват во дворот, како им наредуваат да ги остават алиштата до чешмата, како ги водат во ковачката работилница и како потоа, како добиток од поило, ги собираат со пранги на нозете околу чешмата, што не смеат да ја вкусат. Ни тие надвор, како ни тие внатре. А сите во затворот, од своите прозорци како од огромни кафези за ситни птици, освен останатите смртници од ќелијата бр. 15, гледаат како четворицата во дворот, кревајќи ги рацете во окови и веднејќи ги вратовите под нивната тежина, кимаат со главите во знак на заден поздрав и испраќаат испокинати зборови на јасни пораки, додека ударите на надгледниците се обидуваат да ги задушат како перници од песок. Сè додека излезната врата, а првиот влез на затворот, не ги голта во себе, како грло на животно со повеќе желудници.

Тоа утро, на 15 август 1942 година, четворицата осуденици на смрт, придружувани од десетина полицајци, минуваат низ својот град пеш, од затворот на Калето до Железничката станица. Не табаните туку прангите ја газат сега познатата калдрма од улиците на детството, додека длабоко долу под мостот, како болка под лажичка, истечува доцедената вода на Вардар изудрена од каменото дно.

Рибарите се веќе излезени кај брзациите, со завратени ногавици и кренати раце, со кои ги вденуваат на изабените јадици лизгавите напрстоци на живите црви. Питачите и семкарите ги заземаат своите места на мостот, едните подавајќи ги сакатите зглобови и празните тасови, а другите откривајќи ги долгите кошници од кои мириса на сол, пепел и керпич. Врз постаментите на спомениците, од кои се симнати патинираните фигури на кралевите врз коњи од едната туѓа држава, пред да се

постават исти такви од следната, сивите гулаби ги влечат ниските задници фугирајќи го каменот со гипсот на изметот.

Метачите ги собираат тутките хартии и лисја, оставајќи ја правта меѓу камењата да ја згрутчи дождот во збрчканото лице на старата калдрма. Покрај улиците, под разгранетите дрвја, чираците ги прскаат тротоарите пред да ги изнесат масите, врз кои наскоро ќе замириса подгореното кафе, истурената мастика и запржената чорба. Меѓу лисјата на гранките, како ситна риба во густ прнар, врие џагорот на гладните врапци. И по некоја капка, крупна како џамлија, од кошницата на птиците, паѓа на земјата, навестувајќи реско невреме од ведро небо.

Сето тоа, впирајќи го во очите како слики од детство, редејќи го во свеста како камчиња од мозаик, го гледаат Периша Савелиќ, Васил Антевски, Чедомир Миленковиќ и Љубомир Лековиќ. Градот се буди, тие заминуваат а луѓето стануваат од зглавје и излегуваат во денот со здрвени прсти, слепени стомаци и гурелави очи, со кои одвај се распознаваат себеси а не пак светот. И нема никој да ги испрати со поглед што ќе ги запамети, додека тие ги влечат тешките пранги по звонливата калдрма. И нема никој што ќе го поземе немиот поздрав од нивните погледи, кои поминуваат по сите тие нешта како врел допир на веќе ослепени јаготки од отрпнати прсти. Никој, а тие заминуваат.

Во посебен вагон, товарен, покриен, затворен, од оние за здивени домашни животни, а во придружба на десетината полицајци и триесетина војници кои не им даваат ни вода на попатните станици, четворицата осуденици на смрт стасуваат во Софија одвај по дваесет и четири часа. Сè уште во мугри, додека улиците не се разврчени од рамнодушни минувачи, ги префрлаат во Централниот затвор и ги сместуваат во една ќелија, откако претходно стражарите од двата затвора го вршат примопредавањето како пред спуштена баждарница на добиточен пазар.

Во Централниот софиски затвор веќе ги чека смртната пресуда со оригиналниот потпис на министерот на војната генерал

Михов, кој уште на 28 јули го одобрува нејзиното извршување. Значи, нема што повеќе да се чека, освен да се извршат вообичаените подготовки. И, за два дена, од 16 август кога пристигнуваат во Софија до 18 август кога ги прозиваат во ќелијата, како да се префрлени само за тоа, четворицата осуденици ги изведуваат на бесилка.

Ноќ е, прва и последна, непозната ноќ во непознат град и непозната земја. Црните сидови на затворските згради го стеснуваат и го оддалечуваат небото, што се смалува до мониста во окото, како да си во бунар на кој му нема дно. На дно од бунар си, но на почеток од жедта. На дно од светот си, но на почетокот од животот. И, макар што од никаде нема глас во кој можеш да се препознаеш, ноќта се вслушнува во секој твој шум — барем таа да те запамети со својата тишина, ако не човекот со својата неправда.

Периша Савелиќ, Васил Антевски, Чедомир Миленковиќ и Љубомир Лековиќ се начисто што значи тоа изнесување во затворскиот двор среде полноќ. Спокојно, како веќе да го доживеале висењето на бесилката, искуството на смртта, тие тргнуваат кон најтемниот дел од ноќта и знаат дека нема да се вратат оттаму, како што не можеш да се вратиш во своето детство.

Само кога сакаат да им ги врзат очите и устите, четворицата смртници, како по договор, одеднаш даваат отпор, претајќи со врзаните раце и окованите нозе, толку силно што стражарите се одбиваат од нив како од струен удар. Зошто да им ги врзат очите, кога и така околу нив е ноќ, ноќ до крајот на животот? Зошто да им ги врзат устите, кога и така нема кој да ги слушне, не само што да кажат туку и воопшто нешто да кажат? Зошто црна крпа, во црн мрак, врз црн живот? Толку ли е голем стравот дека солзата виделина во голото око ќе собере доволно сили да ја расцепи темнината и да го преплави светот со својата светлина?

Стражата, под генералскиот поглед на министерот на војната, ги совладува смртниците и им навлекува не само крпи туку и вреќи на лицата. Освен на еден, на Васиља Антевски. Дрен, како за инает, иако најстар па според тоа и најразумен, упорно сака да си ја види смртта. Цел живот го поминал со отворени очи, зошто така да не си ја дочека и смртта? Ако имал

храброст, со буден поглед, да го издржи животот, зошто и сега, на заминување од него, да не ѝ се спротивстави на смртта? Гледајќи ја само в очи, ништо друго.

Не можејќи инаку, стражарите го совладуваат Васи́ла Антевски не со раце, крпи и вреќи, туку со клоци, кундаци и камења. Така, веќе убиен, полноќта на 18 спроти 19 август 1942 година, во Централниот софиски затвор го бесат и Дрен. Бесилката со четирите тела останува да се смири, сè додека зазореното небо не ја запаметува за утрешниот ден.

П о г о в о р

Овој текст е настанат преку: листање на архивски материјали, барање по историски документи, читање на мемоарска литература, скитање по градските улици, среќавање со некогашни познаници и гледање во скопската котлина.

Запишувачот на овие редови не би знаел да каже како може да се нарече неговиот текст: хроника на еден живот, хронологија на еден револуционерен пат или пак биографски роман?

Во секој случај, не бегајќи од документарноста на материјата, пишуваачот на овој текст, при обидов да зачува од заборав еден живот што непосредно му претходни на нашиот, ако веќе не го обусловува, најмалку го имаше пред очи литерарниот облик на својата заплетката работа. Но, како и секој хроничар, и тој мораше, при недостиг на документи, да прибегнува кон измислување, додавајќи од составената глава, при што подеднакво му беше драгоцен и најкрупниот историски факт и најситниот приватен детаљ.

Бидејќи целта на текстов секако ги надминува силите на запишувачот, авторот им се обраќа до сите, што можат и сакаат да помогнат, да ја сфати недореченоста и незавршеноста на својата работа, во името на вистините со кои живееме денес и преку кои ќе останеме и утре.

Скопје, 1979

Димитар СОЛЕВ